Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 149 (15369) ◆ 1994 чылдың сентябрь 20, вторник ◆ Ат салган шагы 23.00 ⇕ Садар өртээ 150 рубль.

Улуг-Хемден

ТАРААДА

Улуг-Хем кожууннуң ажыл-агыйларының өстүрген тарааларының кол нургулайы улуг долуга таварышкаш, сандан үнгенин моон мурнунда «Шын» бодунуң номчукчуларынга дыннаткан. Бо хүннерде арткан-калган аңгыстарның бышкан дүжүдүн ажаап алыр ажылдар чамдык совхозтарда эгелээн. Түлүш Кечил-оол аттыг совхозта 1125 гектар шөлдүн үүс ажыг гектарының дүжүдүн бастырган төс комбайн ажылдап турар. Гектар бүрүзүнден ортумак дүжүт он центнерден кудулавас дээрзин специалистер санаан. Ол ышкаш «Ийи-Тал» совхозтуң тараа шөлдеринде ажыл түлүктээн. Совхозтуң беш комбайны дорт ажаалдаже кирген. Үстүнде ийи ажыл-агый алдынган дүжүдүнүн баштайгы арыглаашкынын чоруткаш, Кызылдың реалбаазазынче чорударлар. Өшкү малдыг «Эйлиг-Хем» совхоз (директору К. Т. Дакыр-оол) бо чылын бир-ле дугаар тараа тарааш, оон дүжүдүн ажаап киринкен. Сай-лаштыг, каштан хөрзүннүг, кызыы шөлдерден дүжүт алыр дээш эйлиг-хемчилер дыка кызытканнар. Оларның күш-ажылы хей барбаан. Гектар бүрүзүнден чедиден эвээш эвес центнер тарааны баштайгы долганыгда-ла комбайннар ажаап алганнар. Тараа ажаалдазынче «Арыг-Бажы», «Чааты» совхозтар база кирген.

СИГЕНДЕ

Кажан-даа көстүп көрбээн чаъстаашкын Улуг-Хемниң сигенчилеринге июль, август айларда орта чүве кылдыртпаан. Ындыг турбуже, сигенчилер ийи-чаңгыс аяс хүннерни ажылдап, планныг онаалдаларын күүседир дээш шудургузун көргүскеннер. Эң ылангыя «Чааты» совхозтуң агроному Александр Кертикпенге удурткан сигенчилер чарлаптынган шалыпчы айда 833 тонна сиген белеткээр планын август онда 920 тонна кылдыр ажыр күүсеткеннер. Эрткен чылын сиген белеткелин кончуг багай организастааш, шүгүмчүлелден үнмейн турган эйлиг-хемчилер бо хүннерге чедир 720 тоннаны белеткээн. Моон мурнунда «Эйлиг-Хем» совхоз агаар-бойдус таарымчалыг турда-ла, сиген белеткелиниң ниити тоннажын беш үстен эрттирбейн турганын демдеглээр апаар. «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң сигенчилери кожуунда эң хей мал чеми белеткээн. Олар кол агроном Николай Доспанның башталгазы-биле 4400 тонна багай эвес шынарлыг сигенни белеткээннер. Амдыызында артыкшылдыг сигенин садып саарын болур ажыл-агый ол. Дүжүдүн долуга алыскан ажыл-агыйлар чыдыпкан тарааларны сенажка ажыглаар дээш кезилдени чорудуп турар. Кожууннуң сиген шөлдеринде ажыл-иш амдаа уламчылавышаан.

ХООРАЙДА

Шагаан-Арыг хоорайның төп котельнаязы сентябрь он үште чамдык хей каът бажыңнарже чылыгны киирген. Ам дээрезинде эрткен кыжын «дыштаныр» кыштаан бешки суугуну ажыглап турары ол. Энергетик Н. И. Ларинниң чугаалап турарын ёзугаар алгаш көөрге сентябрь, октябрь айларда ол чаңгыс суугу бүдүн хоорайны чылдыр шыдаар күчүлүг. Оон аңгыда төп котельнаяда дөрт суугу септелгеде турар. № 2 суугу эртен-кежээ ажыглалга кирер четкен.

ЭМНЕЛГЕДЕ

Кожууннуң төп эмнелгезинде (кол эмчизи А. Т. Балган) одалга шугумнарын кышка белеткээр ажылдар шуудаан. Ынчанмастың аргазы чок. Чүге дээрге кышкы үеде агаарның температураз үжен ажып чорда-ла, эмнелгеге чыдар аарыг улустар донуп эгелээр. Оон кадында чайгы үеде бешки каъттан эгелээш, адаккы каътка чедир дээвирлер чаъс үезинде дамдылап эгелээр. Тудугну карак чаап хүлээдир, хүлээп алыр деп чүвениң бир үржүу ындыг-дыр. Арга-хоргалыг сантехник Ома Сатович Самбукайның удуртканы оолдар бо хүннерде одалга системазының арыглаашкынын доозар чыгаан. Септекчилер удавас бодунуң 65 чыл болур оюн демдеглеп эрттирер эмнелгезиниң кышка белеткел ажылдарын он айның бирээге чедир доозарын хүлээнгеннер.

СПОРТ ШКОЛАЗЫНДА

Тыва Республиканың күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы Владимир Күжүгетке удурткан Хайыракан суурда спорт школазы шуут хаглып каар часкан. Ону сан-хөө-биле хандырып турган республиканың профэвилел чөвүлели акшаландырбайн барган. Ук школа каш-ла чыл иштинде тыва болгаш хостуг хүрештерге он ажыг спорт мастерлерин белеткээнин, дыка хей оолдар, кыстарны спортка хандыкшытканын канчаа уттуп алганнары ол ийик?!

Владимир Бепияевич удуртуп турар коллективин тарат-пас, ургларның ынак школазын дүжүрбес дээш барбаан баспаан чери-даа чок. Адак сөөлүнде, экизи көрген, республиканың Өөредилге яамызынга хамааржыр спорт школазының директору А. А. Шутов анаа деткимчени берген. Бо хүннерде (ол ам республика школазының салбыры апарган) дөрт тренер бөттарының дорт хүлээлгезин күүседип кирипкен. Ынчалза-даа суурда Культура бажыңынга хамааржыр «Начын» спорт залының септелгезиниң чорбайн турары хомуданчыг.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
«Шынның» тускай корр.

Күску чымыш

МУРНАП КИРГЕН

Эрзин кожууннуң ажыл-агыйлары келир кышка мал чемин болдунар-ла аргазы биле четчир кылдыр белеткеп алырынып чугулазын билир. Ынчангаш агаар-бойдус шаптык бооп турзажок, ол ажылды чогумчалыг чорударынын хемчегларин ап турар.

Кожууннуң ажыл-агыйлары 8 мун тонна сиген кезип белеткээр планныг, сорулга чедир күүсеттинмейн барган, бо хүннерге чедир 2500 тонна сиген белеткеп алдынган. Сигенчилериниң планын күүседип турынга чаъстыг чай дыка-ла моондак болган, сигенчи бригадаларның хомудап турары чөптүг болбайн аан. Оон-биле кады сиген шөлү кожуун девискээринде эвээш. Ындыг байдалдан ажыл-агыйлар бо чылын сенаж салырынче кичээнгейин, күштү эдче угландырып турар, планчы оон-биле күүседип болурунуң аргазы бар. Ажыл-агыйларда сенаж салыры кижи гүлүк.

Агаар-бойдус бо чайын дыка-ла чаннааш барды. Эрзин, Качык ол ынчаар чоокта чаа хар душкен. Тараа ажаап, мал чеми белеткел алырынга ол база моондак болган, байдалды нарыыдаткан. Ынчалзажок кожууннуң ажыл-агыйлары аяс хүннерни ажыглап, тараа ажаалдазынче чоорту кирип эгелээн. «Мөрен» коллективтиг бүдүүлгеде тараа бо чылын эки дүжүттүг үнген. Кожуунда тараа ажаалдазынче ол ажыл-агый өскелерни мурнап кирген.

Бистиң корр.

Рыноктуң тевии-биле

АЖЫЛ-АГЫЙЛАР САДЫЫ, АЗЫ ТЫВА АЪШ-ЧЕМ ЧЕДИШПЭЭН

Сентябрь 16. Бо хүн Сүт-Хөл кожууннуң ажыл-агыйларының Кызыл хоорайның чурттакчыларынче боттарының садыы-биле дорт үнгениниң баштайгы хүнү болуп артар.

«Мөөң болгаш үүрмек садыг» акционер ниитилелдиң «Саян» садыг бажыңында «Сүт-Хөл кожууннуң ажыл-агыйларының фирма килдизи» леп бижиктиг садыгның чанында 9 шак четпээнде-ле кижилер чыглып эгелээн. Ындыг садыг ажыттынар деп үвени солуннарга парлап турган чарлалдардан садып алыкчылар билир.

9 шак чээрби минута четкен. Ынчалзажок садыгны ажытпаан, ону манаан кижилер-даа тараваан. Ужуруп билип алыры-биле садыг бажыңының девискээринин иштинге чеде бердим. Кол-ла болуушкуннар мында эгелеп турар болду. Ажыл-агыйларның продуктулар үдүргүлээн машиналары хондур чорааш, чаа чедип келгилээн. Кожуун чагырга зының даргазы Алдын-оол Кенден, «Алдан-Маадыр», «Ак-Даш», «Сүт-Хөл», «Кызыл-Тайга», «Ишкин» совхозтарның директорлары, «Сүмбер-Уула» колхозуун даргазы Юрий Донгак, АН-ниң чиңгине директорунуң оралакчызы Людмила Елигечева, «Саян» садыг бажыңының директору Чечек Артына олар келген аъш-чемниң кир, үндүр садар өртектерин дугуржуп, маргыжыл-даа, арай орайтады ажыдар кылдыр чарлап алыр турганын-даа чугаалажып турлар.

Л. В. Елигечева, Ч. Д. Артына олар сарлык, өшкү эъдин куду өртекке алырын, а ажыл-агый удуртукчулары олар-биле чөпшээрешпейн, тайга-танды бажында, кашпал-туруглар кырында оътап чоруур бо малдарның эъди экология талазы-биле эн-не арыг, эки болурун шынзыткан турлар. Чип чораан кижи болгаш, сарлык эъди эм болур, амданы чаагай, быдаазы мүнчүг деп мен база маргылдаага киржи бердим.

Баштайгы удаада 1 килограмм хой, өшкү эъдин 2 мун, сарлык, инек эъдин 2,8 мун, саржагны 4 мун, аржыны 2 мун рубль кылдыр садыгга дужаарын, оон үндүр садарда, үүгле 20 хуулу немээш, садарын дугуржуп алдылар. Ол дораан ажыл-агыйлар эккелген далган-тараазы, чөкпек-саржаан, шөйген быштаан, аржызын, өремезин, эъдин деңзилеп дужаап эгеледи. Магазин ишти кижи сынар-даа аргажок. Садыгжылар-даа садып алыкчыларга деңзилеп, санап, савалап берип, четтикпейн турлар. Удаваанда чиңге-тараа төнген деп сагындырар ужурга таварыштылар.

— Чүге эвээш чиңге-тараа эккелген силер?— дээш, оочурга турган улус ажыл-агый директорларын чемелеп, өкпелеп эгеледилер. Кожуунуң чагырга даргазы, ажыл-агый удуртукчулары маңаа турар болза, берге апаар боор дишкеш, дүрген-не артыкы эжиктен үнүп чоруптулар. Тыва аъш-чемни хоорай кижилери сагынган боор, арыдыпла турлар. Ёзулуг тыва саржаг, чөкпек, аржы, быштак, тараа деп чүве бо-дур, чыды суг бир янзы»— деп, ону садып апкан кижилер өөрүшкүлүг үнүп турлар.

«Сүт-Хөл» совхозтуң директору Иван Шыванович Монгуш бодунуң машиназындан 20 литрниң бидонунда тыва шиме арагазын магазинче 1 литрде-ле 2 мун рубль дээш киириптерге, чоп базала саадатпайн садып алгаш барды. «Ишкиннин» директору Чымба Балдыкович Монгуш, «30 серге өлүргеш, оларның суук-ханын куттуруп, чөремезин, өкпе-баарын эккелген кижи мен» дээрге, садыгжылар 1 килограммда 1200 рубльге садары-биле дораан алгаш барды.

— Че, аазаан хамык балыңкайыл?— дээш, «Саян» садыг бажыңының директору Ч. Д. Артына «Сүмбер-Ууланың» даргазы Юрий Донгакты сыындыра берди.

— Хөлче баар-кээр орук берге, малгаш-баларлыг. Амдыызында агаарның байдалы база балыктаарынга таарымча чок-тур. Бөгүн эвес-даа болза, даарта, соңгузу хүн албан келирлер. Балыкчылар шагда-ла аъттанган улус. Тываның хемнер, хөлдериниң балыы, дуу-ла амдан-чимден чок, сугзуг минтай, горбуша дээн ышкаш далай балыынга дөмейлээр аргажок. Пелядь, кадыргыны суг болза, хаарарда үс хереглевес балыктардыр. 1 килограммны 6 мун рубльге дужаар болзувусса кандыгыл?— дээрге, Чечек Дандаровна чөпшээрешти.

Садыглажылганын чоруп турар байдалын көрүп алган дораан, «Мөөң болгаш үүрмек садыг» акционер ниитилелдиң чиңгине директору Доок Натпитович Саттың кабинединге Сүт-Хөлдүн төлээлери-биле АН-ниң удуртукчуларының шалыпкын байдал-биле дугуржулга хуралчыгажы болган.

— Тыва аъш-чемге хереглел, сонуургал улуг-дур. Ылангыя чиңге-тарааны кончуг эвээшти эккелген-дир силер. Чөкпек, баскан быштак, өреме база эвээш болду. Садын алыкчылар курут, чигирлээн өл-ааржы база айтырын турду. Кызыл хоорайда эң чиик өртектиг аъш-чем бистиң садыывысты дамчыштыр эртери өөрүнчүг-дүр. Бо садыгны септээр дээш миллионмиллион акша чарыгдаан бис. Ол чарыгдалды дуглаары берге. Ынчалза-даа кол чүве ол эвес. Кол чүве — бистиң акционер ниитилелдиң аттарды. Хоорайның чонун чиик өртектиг бараан, аъш-чембиле хандырары—бистиң, күрүне садыгжыларының, кол сорулгавыс. Базаарның, хуу садыгларның өртектеринге элээн шыырак чижилге турган кол чылдагааны — ажылдап кылдынган электри энергиязының өртек-үнезин дедир эгитпейн турары. Ниитилелдиң тус-тус регионнардан алыр ужурлуг өрези 54 миллиард рубль бооп турар. Бистиң Тывавыс безин он ажыг миллиард өрелиг. Улуг-Хем кожуун «Коммунэнергога» ам безин ийи миллиард рубль өрелиг бис.

— Агар санда акшалыг турган болзувусса, силерниң негелденгерни доп-дораан күүседип кириптеринге белен бис — деп, директор чугаалаш, — Суг шыгжамырынга шыва алыскан черлерлиг ажыл-агыйлар хамык чарыгдалын бисче чаа каарын бодаар-дырлар. Бистер херек кырында болдунган чидириглерни төлээр ужурлуг бис. Чижээ, сиген кезер шөлдерден чеже чем единица ап турган болдур, ол ёзугаар төлеп бээр бис. Силерден бис электри энергиязы алыглапкан дээш акша-төгерик негевейн турар бис. Харын-даа боттарыңарның ажыл-агыларыңарда ол өрелерни негеп алгаш, ажыглап болур силер — деп немеди.

— Ажылчыннарынар акшашалын албайн турар-дыр. Кандыг хемчег ап турар силер? — деп, сонуурган айтырдывыс.

— Завод, фабрикалар, ажыл-агыйлар-биле дорт харылзаа тудуп тур бис. Олардан бараан сараанны, аъш-чем аймаан эккелгеш, ажылчыннарга, инженер-техниктиг ажылдакчыларга «үлеп» бээр-дир бис. Баш мунгаш чүве-дир ийин — дээш, директор улуг тыныг кагды.

Саян артында амыдырал базаа-ла амыр эвес-тир деп түңнел чайгаар-ла тургуступ кээр чорду. Ындыг болзажок арага-дары ижип алгаш, эленнешкен кижилер шуут көзүлбеди. ГЭС дүн-хүн чок ажылдап, кижилер ажылче шуужуп-ла турар. Сагылга-чурум турда, ажылүүле бүдүп турбаан канчаар.

Ол ужуражылгаларның түңнелинде Шагаан-Арыгга саңэпидстанцияның бажыңының тудуун, музыка школазын ажыглалга киирерин, Ортаа-Хемче баар орукту доозарын, Улуг-Хемге канаттыг паромну тургузарының айтырыглары шиитпирлеттинген. Ол ышкаш суг шыгжамырынга таварышкан ажыл-агыйларга деткимче-дузаны чазак деңнелинге чедир чугаалажыр дээнинге үүгле байыр чедирер апаар.

Суг шыгжамырынга хамык черий алыскан улуг-хемчилерге электри күжүн ажыглаанны дээш чиңгелделерден көргүзүп база болурун директор байырлажып турган, каксы чугаалады. Моон алгаш көөрге, «Саян-Шушенск ГЭС» акционерлиг ниитилел үүгле Улуг-Хем кожуунга эвес, а харын бүгү Тывага ажыкдузазын кадып болур-дур.

Үстүнде айытканым каш чижек үеттүр-будүүлгелер-биле девискээрлер аразында дорт харылзааны тудуп болурунуң аргалары барын бадыткап турар. Маңаа үүгле ниити дыл-домактыг тывары, бот-боттарын биичири, чамдык чиңгелделерни көргүзери, удур-дедир туржур чоруктан ойталаары оиза чугула-дыр.

Карим КУУЛАР,
Улуг-Хем кожуун чагырга зының даргазы.

Чагырга даргазынга сөс

НИИТИ ДЫЛ-ДОМАКТЫ ТЫП ТУРГАШ...

Саян-Шушенскиниң суг күжү-биле ажылдаар делегейде эң күчүлүг электри станциязының суг шыгжамыры Тывада Улуг-Хем кожууннуң сиген-ширбиилдиг, одар-белчирлиг, кат, чодураазы саглацнаан делгем шынаазын хөме алгандан бээр өлүүн каш чылдар эрткен. Суг шыгжамыры чогуур кызыгаарынга чеде бээрге, «Красноярск ГЭС тудуг» эргелели Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөл кожууннарның девискээрлеринге кылып турган тудугларын ара каапкан. Кызза чогуур тудугларны доозар, чедирген кораралды төлээр дугайында айтырыг тургуступ келген. Бо талазы-биле дараазында чамдык тайылбырны Улуг-Хем кожуун чагырга зының даргазы К. Т. Куулар берген.

Чыткан ыяштың бир талазын базыптарга, өске талазы шавылаптар дээни ышкаш, Саянда ГЭС тудуу Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөл кожууннарга эки-даа, багай-даа салдарны чедиргени ам шуут тодаргай апарган. Чаа, чараш Шагаан-Арыг хоорай, Чаа-Хөл, Эйлиг-Хем, Хайыракан суурлар туттунган. Аргажок казанактарга чурттаан орган хамаатылар чырык, делгем оран-саваже көшкени деп-шилге, деткимче болбайн канчаар.

Ынчалза-даа чамдык тудугларның чедир кылдынмааны, суг адаанче кирген шөлдериң ортек-үнезинин эгиттинмейн турары Улуг-Хем кожууннуң социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезинге улуг шаптыкты када берген. Шагаан-Арыг хоорай, Эйлиг-Хем суур бо хүннерде культура одаглары чок арткан. Чаа-Хөл кожууннуң төвү база ындыг. Чурттарга бажыңнарының тудугларын ара каапкан. Эңгейгилей берген, кончуу сүргей тургулаар. Үе-дүптен бээр турумчуп чурттаан чораан черлериниң өскээр көжүрткен кижилер ишти-хөөнү ийлеп, ажылагыйлар мал-маганын одарладыр чер тыппайн турары чажыт эвес.

Бо бүгүнү өөренип көргеш, Тываның Чазаа тускай делегацияны Саян ажыр аъткарган. Ону Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей удуртуп чорду. Делегацияның составынга ТР-ниң көдээ ажыл-агый сайыдының оралакчызы В. В. Хангаев, суггарылга системаларындан В. П. Сургутанов, «Тыва орук тудуундан» Попов, Чаа-Хөл кожуун чагырга зының даргазы К. Д. Биче-оол олар киржип чордувус.

Делегацияны «Саян-Шушенск ГЭС» дээр акционерлиг ниитилелдиң чиңгине директору В. И. Брызгалов хүндүткел-биле уткып алды. Келген херээвистиң дугайын дыннадырыыска, аажок чөптүгзүнер кижи чорду.

Рыноктуг экономикаже шилчиишкинде шаптараазыннар, акша-төгериктиг чок болуп турары ол акционерлиг ниитилелге база-ла халавын халдаткан болду. Амгы үеде энергетиктерден артык байын турар улус чок ышкаш сагындырар. Херек кырында ындыг эвес бооп-тур ийин. Бис чоруп турган үевисте ГЭС-тиң ажылчыннары ийи ай дургузунда шалың албаан болдулар. Моон тыптып келгузуп эгелей бергенивис бодур — деп, Чечек Дандаровна баштайгы садыглажылганын байдалын түңнеп чугаалады.

Аъш-чем өртээн хүн бүрү хереглелди көрүп турган, рынокта, эът, сүт бүдүүлгелеринде өртектерден 15—20 хуу кудуладып, шынарын улам экижидип турган, садыглаар деп, чиңгине директор Д. Н. Сат-биле төлээлернин бодалы чаңгыс болган. Өртектер чаңгыс аай турбас. Чамдык өртектерни өй-өйлеп, бадырар, чамдыктарын көдүрер апаар таварылгалар туруп кээп болур. Хереглелди болгаш саналды барымдаалап өртектерниң тургустунары — рыноктун кол негелдези-ле болгай.

Кожуун чагырга зының даргазы А. О. Кенден:

— Бир-тээ, бис кады ажылдап эгелээн болганывыста, ботбодувуска идегежир, бүзүрежир ужурлуг бис. Рынок өртектерин хүн бүрү өөренип, хайгааралга алзывысса эки. Бир эвес эът хереглээн кижилер, организациялар баш удур садыгга чагыг киирип каар болза, малды диригге эккеп садар ажылды база организастап болур бис. Чагыг ёзугаар чиир, мал чеминге хереглээр тарааны-даа эккеп болур бис — деп чугаалап турду. Саазын шоодайлар, тараа шыгжаар складты белеткеп бээрин АН-ниң удуртукчулары боттарынга алган. Тараа өртээ сайгарылга баазазының өртектериниң оранчок кулу болур.

Арткан айтырыгларны кежээ 5 шакта чугаалажыр деп, дугурушкаш, төлээлер, акционер ниитилелдиң удуртукчулары боттарының ажылдарын кылып чорупкан.

Сүт-Хөл кожууннуң ажыл-агыйлары бо садыгдан ангыда автоорук техникумунуң эргиг, кагдынган столоваязында ажыл-агыйлар аразының 100 тонна соодукчулуг столоваязын база ол хүн ажыткан. Столоваядан чемниң шынарының экизин, өртээнин чиигин база бүзүреп көрген мен. Бо столоваядан 1500—1600 рубль-биле амданныг чемни тоттур чип ап болур.

Кежээкиниң 5 шакта базала АН-ниң чиңгине директорунуң кабинединге чыглып келдивис. «Саянда» ажыттынган фирма килдизиниң эрлекчизи Екатерина Мочаксоловна Тараачы 5—6 шак хире чай чок садыглаашкынын түңнелин чугаалааш, тыва аъш-чем оон-даа хей турган болза, оон-даа эки түңнелдер турарын демдеглээш, аъш-чемниң бараазыг хевириниче кол кичээнгейни угландырарын сүмелээн.

Баштайгы садыглаашкында акционер ниитилелдиңдаа, ажыл-агыйларын-даа удуртукчулары хейиу билип, өөренип алганнар. Ынчанмайн канчаар, бо дээрге Тывада бир дугаар дуржулга-дыр. Сүт-Аксы суурга эът ыштап кадырар цехти тургузары албан апарганын ажыл-агый удуртукчулары билип алган.

Чүү-даа чүвеге чурум херек. Ынчангаш ажыл-агыйларга-биле «Саян» садыг бажыңынын аразында керээге ат салыры келир неделяда болур.

Санажылга айтырыы базала үр үе тутпаан. Ажыл-агый продукциязын дужаагаш, оон өртээн төп кассадан туда санажыл алыр кылдыр дугурушкан. Оон ынай орнажылга чуруму-биле акша орнунга ажыл-агыйнын ажылчыннарының хереглээни бараанларны мөөңү-биле, база өртээнден өске кандыг-даа немелде өртек чокка садыглажыр деп чүвеге кайы-даа тала чөпшээрешкен.

Ийи тала продуктуларны садыгга киирерин график ёзугаар чорударын база дугурушкан. Моон соңгаар ол садыгга өөш торуун, чыжыргананы, киш-кулаан база киирер бис деп сүтхөлчүлер аазаан. Чоорту хой, сергелер кештеринден ацчыларга, малчыннарга черге ап чоруур чоорганнар, хол хаптары, уктар, кидистен ширтектер, чадыглар кылырын база бодап турарлар.

Бо-ла бүгүнү боттандырарынга ажылдаар кижилер хей херек. Ынчангаш Сүт-Хөл кожуун чонну ажыл-биле хандырарының социал айтырыын база шиитпирлеп ап болур.

Болат-оол САЯ.
(«Шынның» корр.)

ИЙИ АЙТЫРЫГ КӨРДҮНГЕН

Эрткен неделяның четверг, пятница хүннеринде ТР-ниң Дээди Хуралының ийиги сессиязы ажылын эгелээн. Чайгы дыштанылга соонда депутаттар сессиязынга ийи айтырыг чугаалашкан. Ол дээрге Чазактың киирип келгени «Күш-культура болгаш спорт дугайында» база «Нотариат дугайында» хоойлу төлевилелдери болган.

«Күш-культура болгаш спорт дугайында» хоойлу төлевилелиниң белеткеп каан байдалы ындыг-ла кончуг таарымчалыг, чедимчелиг эвес болганындан, ук хоойлуну амдыызында хүлээп албаан. Чүге дээрге ам-даа чедир ажылдап кылыр чүүлдер дыка көвей болган. Ынчангаш депутаттар оон чаа сөзүглелин ажылдап кылган соонда дараазында бир сессиязынга чугаалажып хүлээп алыр.

«Нотариат дугайында» хоойлу төлевиделин кол нургулайында РФ хоойлузундан дүжүрүп бижип каан болгаш байдалы чүгээр болган. Оон чаңгыс пунктузун эде кылган соонда хүлээп аптар.

Дараазында сессия бо неделяның ортан үезинде болур. Эрги Дээди Советтиң Президиумунуң сан-хөө хажыдыышкыннарының дугайында доктаалынга хамаарыштыр баштай ДХ-ниң экономика болгаш эргехоойлу комитеттеринге сайгарар, оон соонда ук комитеттерниң канчаар саналдап кээри-биле айтырыгны чугаалажып көөр.

Бистиң корр.

● **МОСКВА.** Атомнуг энергия хайгаараар талазыбиле Россияның комиссиязы Сибирьниң даг-химия комбинадында ажылдап эгелээн. Делегейде эң улуг атомнуг комбинаттарның бирээзи — Сибирьниң ол бүдүүлгезинде, оон девискээринде агаарның ядролуг болгаш радиациялыг айыыл чок чоруунуң байдалын комиссия хынап көөр.

● **СОЧИ.** Россия Федерациязының Чазааның Даргазы Виктор Черномырдин Сочиге барып чораан үезинде кадр айтырыын болгаш Чечен Республикада байдалды күүрүне баштыны-биле чугаалажып көрген. Россияның Президентизи Борис Ельцин ол үеде аңаа дыштаныр турган.

● **ВЛАДИВОСТОК.** «Тайбының көрпүзү» дээр америк хөреңгитен бөлүктерниң төлээлекчилери Примор болгаш Хабаровск крайларга ийи чыл дургузунда ажылдап келген. Олар тус черниң бай кижилерин сайгарлыкчы ажылчорудулгага, тодаргайлаарга, хуу өнчүнү өстүреринге өөредин турган. Моон мурнунда ажылдап турган кижилернің орнунга «тайбың корпүзүнүң» чаа 20 төлээлекчилерин чоруткан.

● **ИРКУТСК.** Россияда эң баштайгы девискээр талазы-биле экологтуг атласты чогаадың тургузар ажыл доозулган. Иркутск областың бүгү девискээриниң 200 карталары атласка кирген болгаш кижиниң, бойдустуң харылзаазын ында тодаргай көргүскен. Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының география институдунуң эртемденнери атласты чогаадып тургускан болгаш ону областың экология фондузунуң акша-хөреңгилериниң күсели-биле парлаар.

● **ДНЕПРОПЕТРОВСК.** Сураглыг ыраажы Иосиф Кобзон бодунуң аныяк чылдарын Днепропетровск хоорайга эрттирген. Ынчангаш «Аншлаг» деп телепрограмманы амгы үеде белеткеп турар. Ыраажының улуг концерти чоокта чаа ол хоорайга болган. Аңаа ыраажылар Клара Новикова, Михаил Евдокимов, Ефим Шифрин, Владимир Моисеенко, Владимир Данильц суглар база киришкен.

● **КОСТРОМА.** Мөөгү чыырынга кедергей сундулуг Иван Петров деп кижи Костроманың шыргай эзим иштинге чеде берген. Кажан ол мөөгүнү чыып эгелээн үеде ону күштүг ток согуушкуну мөгүдедипкен. Сайгылгаан тогу кажан, кайыын чедип келгени ол? Эрги ракета точказынга ол таварышкан болгаш 35 мун вольт ток согуушкунунга канчаң дириг артканыл? Бо айтырыларны хоорайның иштики херектер эргелелиниң ажылдакчылары тодаргайлаан: уттундурган, хагдынган ракета точказының электри тогу барык чок болган, ынчангаш И. Петров согуушкундан үүгле термиктиг орттенишкинге таварышкан.

● **НОВОСИБИРСК.** Сибирьниң биржа фондузунуң өртектиг саазыннарын областың болгаш хоорайның үүгле чурттакчылары эвес, харын аалчылар безин ам садып алыр азы боттары садар аргалыг болган. Өртектиг саазыннарны садар болгаш садып алыр талазыбиле сес фирмаларның киоскилери хоорайда ажыттынган болгаш ажылдап эгелээн. Холдан холче өртектиг саазыннарны садып алыры, садары Новосибирск хоорайга сөөлгү үеде нептерээнин барымдаалааш, өртектиг саазыннарны садар, садып алыр аргазын организастаан.

(РосИТА-СЧТА).

Тыва Республиканың Президентизиниң чанынга Хөй-ниити палатазын тургузар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле Россия Федерациязының күүсекчи эрге-чагырга органнарының аразында харылзааларның стратегиязын болгаш тактиказын ажылдап кылыр база дүүштүрер, республиканың хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагыргаларының демниг кады хөделишкиннерин дээштиг болдурар, республиканың, күүсекчи эрге-чагырга органнарының Тыва Республикада хөй-ниити каттыжыышкыннары-биле кады хөделишкиннерин, партияларга болгаш шимчээшкиннерге бот-тускайлаң хамаарылганы хандырар, Хөй-ниити чөпшээрежилге дугайында керээнин күүлдеринин күүселдезин хандырар болгаш оон күүселдезинге контрольду хандырар. Хөй-ниити чөпшээрежилге дугайында керээниң республикага таарыжыр вариантызын ажылдап кылыр. Тыва Республиканың чонунун Улуг Хуралынга (съездизинге) хөй-ниити-политиктиг каттыжыышкыннарның болгаш партияларның эн долу төлөөлелгелинин хандырар, Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Тыва Республиканың Чазааның эн чугула социал база политиктиг айтырыглар талазы-биле шиитпирлерин хөй-ниитиниң санал-оналын барымдаалап белеткээрин, хамаатыларның, хөй-ниити каттыжыышкыннарының болгаш күрүне эрге-чагыргазының база эргелеп башкарылгазының органнарының аразында уткуштур дедир харылзааның механизмин тургузар сорулга-биле:

1. Тыва Республиканың Президентизинин чанынга Хөй-ниити палатазын тургузар.

2. Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Хөй-ниити палатазының дугайында Дүрүмнү бадылаар.

3. Тыва Республиканың Күрүне секретары — Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу В. С. Очур-оол, Тыва Республиканың Президентизинин национал болгаш иштики политиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи В. Б. Багайоол Тыва Республиканың Президентизинин чанында Хөй-ниити палатазының ат кырында составын Тыва Республиканың Президентизинге 1994 чылдың сентябрь 1-ге чедир киирер.

4. Тыва Республиканың Күрүне секретары — Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу Тыва Республиканың Президентизинин чанында Хөй-ниити палатазының ажыл-чорудулгазын дүүштүрүп таарыштырар. Тыва Республиканың Президентизинин национал болгаш иштики политиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи Тыва Республиканың Президентизинин чанында Хөй-ниити палатазының хуралдарының белеткелин база доктаамал эргип турарын хандырар. Ээлчеглиг хуралдын хүн чурумун Тыва Республиканың Президентизинге 10 хонук бурунгаар бадыладып киирер.

5. Чарлык парлаттынган хүнүнден күштүг боп кирер.

Тыва Республиканың Президентизи
Ш. ООРЖАК.

1994 чылдың август 12.
№ 188.
Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Президентизинин 1994 чылдың август 12-де № 188 Чарлыы-биле бадылаттынган.

Тыва Республиканың Президентизинин чанында Хөй-ниити палатазының дугайында

ДҮРҮМ

1. Тыва Республиканың Президентизинин чанында Хөй-ниити палатазы (моон ыңай — Хөй-ниити палатазы) чөвүлекчи орган болур, оон шугуму-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының республика органнары-биле хөй-ниити каттыжыышкыннарының аразында кады хөделишкиннерни хандырар, Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Тыва Республиканың Чазааның эн чугула социал болгаш политиктиг айтырыглар талазы-биле шиитпирлерин хөй-ниитиниң санал-оналын барымдаалап белеткээр, хөй-ниити каттыжыышкыннары-биле күрүне эрге-чагырга органнарының аразында уткуштур дедир харылзааны тургузар сорулга-биле ниитилел ужур-дузалыг хөй талалыг калбак айтырыглар талазы-биле эргежок чугула политиктиг сүмележилгелерни боттандырар.

2. Хөй-ниити палатазының ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыны болза, политиктиг, эрге-хоойлу база социал-экономиктиг айтырыглар талазы-биле сүмелерни ажылдап кылыры болур.

3. Хөй-ниити палатазынга Тыва Республиканың Юстиция яамызынга бүрүткеткен политиктиг партияларның, массалыг шимчээшкиннерниң, аныяктар болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының, сайгарлыкчы, профэвилел, шажын-чүдүлге каттыжыышкыннарының түс чер бот-башкарылгазының органнарының төлөөлекчилери кирер.

4. Хөй-ниити палатазының составынга киреринге эргежок чугула чүүлдер:

— чогуур каттыжыышкынны бүрүткээн дугайында Тыва Республиканың Юстиция яамызының хереченлелинин хоолгазы;

— чогуур каттыжыышкынның бүрүткээн дугайында Тыва Республиканың Юстиция яамызының хереченлелинин кандидатуразын тодарадырынга бүрүн эргелиг оон удуртур органының шиитпиринден ушта бижилгезин киирип келгенде болдуруп болур.

5. Хөй-ниити палатазынга төлөөлектеткен хөй-ниити каттыжыышкыннарының саны 100-тен ашпас ужурлуг.

Хөй-ниити палатазының составын Хөй-ниити палатазының чөвүлелинин (бо Дүрүмнүң 12 пунктузу) болгаш Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Чазааның Администрациязының төлөөлекчилеринин кады үндүрген шиитпири-биле өскертип болур.

6. Хөй-ниити каттыжыышкынының төлөөлекчизин сонгуурун Хөй-ниити палатазынга төлөөлекчинин кандидатуразын тодарадыр бүрүн эргелиг чогуур хөй-ниити каттыжыышкынының удуртур органының шиитпириниң ушта бижилгезин киирип келгенде болдуруп болур.

7. Хөй-ниити палатазының хуралдарын эргежок чугула апарганының аайы-биле эрттирер.

8. Хөй-ниити палатазының онза хуралдарын Тыва Республиканың Президентизи чыылдырар.

9. Хөй-ниити палатазының хуралдарын Тыва Республиканың Президентизинин томуйлаары деп эргелиг даргалар эрттирер.

10. Хөй-ниити палатазының сүмелерин хуралга киришкеннерниң бадылаашкынының хөй кезии-биле хүлээп алыр, ол үеде эвээш кезиниң санал-оналын, бир эвес ол дээш олурушканнарның бештин бир кезиинден эвээш эвези деткээн болза, база тускайлап айтыр. Сүмелерни Тыва Республиканың Президентизинге хуралды эрттирген деп эргелиг даргалакчының ат салганы-биле дамчыдар.

11. Тыва Республиканың Президентизи азы оон бүрүн эргелиг төлөөлеткен кижилери Хөй-ниити палатазының хүлээп алганы сүмелер талазы-биле Тыва Республиканың Президентизинин шиитпириниң дугайын дамчыдар.

12. Хөй-ниити палатазының хуралдар аразында ажылын дүүштүрүп таарыштырары-биле хөй-ниити организацияларының төлөөлекчилериниң иштинден 10 кижи составты чөвүлелди тургузар.

13. Хөй-ниити палатазының ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарының талазы-биле оон шугуму-биле түр үеним ажылчын бөлүктерин тургузуп болур.

14. Хөй-ниити палатазының эксперттерни киириштирип болур.

15. Хөй-ниити палатазының ажылының түүнделдери-биле Тыва Республиканың Президентизинге киирер чыл санының илеткелин деп эргелиг даргалар белеткээр.

16. Хөй-ниити палатазының ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Чазааның Администрациязы хандырар.

17. Бо Дүрүмге өскерилгелерни Тыва Республиканың Президентизинин айтышкыны-биле киирип болур.

18. Хөй-ниити палатазы бодунуң ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың Президентизинин шиитпири-биле соксадыр.

Сайыт-биле интервью

«ЧАГЫРГА ДАРГАЛАРЫНЫҢ АРЫН-НҮҮРҮНДЕ...»

Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызының сайыды Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондарны бир дүвүредип турар айтырыг — «Тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Хоойлуну чер-черлерде чагырга черлери шын эвес ажыглап, боттарынга өнчү-хораа кылып ап турары. Сайыттың чалааны-биле оон кабинеттинге баарымга, стол кырында бо чоокку айларда үнген «Шын» солунда культура одагларынга хамаарышкан материалдарны сайгарып көрүп турган хевирлиг, кызыл карандаш-биле демдеглеп каан солуннарны мурнунга салып алды. Бодунун ажылын бистин солуннан анализтеп көрүп олурган сайытты бо ажылдап келгеш черле көрбээн болгаш иштимге өөрүп-даа олурдум. Оон арын-шырайындан мени анаа эвес чалап алганын эскерип, белеткеп алган айтырыгларымның эн-не сөөлүнден эгелеп саллым. Чүге дизе эге айтырыгларым сайыттын сагыжынга таарышпас, болары арай-ла «чымчак» ышкаш сагындырды.

— Чылгычы Чимит-Доржуевич, бистин солунну көрүп олургаш, эскерген боор силер, кожуннарда культура одаглары, библиотекалар кышка белен эвес. Кол чыллагаан — акшаландырыышкын чок деп турар-дыр...

— Культура яамызының төпчүткен бухгалтерияда 12-ги чүүлде (статья) киргеи чарыгладларга хөгжүм дериг-хереклелери, мебель аймаа, микрофон, сцена көжегелери, стол, сандай садары көрдүнген. Оон түүг материалдары садары көрдүнмээн. Ынчангаш капитал септелге болгаш өске-даа чарыгладлар акшазын республиканың Сан-хөө яамызы кожуун бюджединче чангыс агар санче шилчидип турар. Кожуунга хуваалдаңы кожуунунуң сан-хөө киллизи, чагырга даргалары боттары кылыр. Көдээ культура одагларының, библиотекаларның капитал септелгезин оон акшаландырыышкынын суму чагыргалары кылыр турбуже, суурларның культура ажылдакчылары бисче көрүп, хол сунар боорга кайгамчык чүве. Херек кырында чагырга даргазы клубка акшаны бергеш, күүселдезин хынаар, контрольдаар ужурлуг.

Көдээниң чагырга даргаларынга хөлүн эрттир хостуг эрге-байдал берипкен деп бодаар мен. Сургакчылап чораш, оларнын-биле чугаалажыра чүгле болунга хөй эрге алыксаар, мээн алдарым көдүрүп берзин дээр хөөннүг. Оон алдарын, эргезин кандыг-даа үеде кым-даа куду баспайн, харын-даа үргүлүү деткип келген. Мен бодаарымга, чоннун хүндүткелин чагырга даргалары дилеп албайн, боттарының шудургу, тывыызык, негелделиг ажылыбиле чаалап алыр ужурлуг. Чамдык чагырга даргалары хүндү дилээр, эрге чаалап алыксаар, ону деткип турдала, ажылын өкижитпес, сандарадып каапкан ажылын оске улусче чая каар боор чүведир. Чижээ, силернин солуннарга Суг-Хөл кожуунуң культура киллизинин даргазы В. Ооржак Суг-Аксы суурда Культура бажыңының столунун кырында удуп тур мен деп бижип турар-дыр. Кым буруулугул? Кожуун, суму чагыргазы. Алдан-Маадыр суурнуң культура одаан сандарадып каапкан кижини чүге эккеп алганыл? Суг-Аксында культура ажылдакчызы чок өвес, бар-дыр. Алдан-Маадырларның 100 чыл оюн таварыштыр суурнуң клувун хөй чон чыглыр дээш бүрүну-биле дерип бердивис, ам сандараан. 1993 чылда Суг-Хөл кожуун культура черлеринче бюджеттен чүгле 44,5 хуу акша үндүрген. А Эрзин — 18,4 хуу, Тожу — 31,6 хуу, Барыын-Хемчик — 46,1. Кызыл кожуун — 31,6. Мөңгүн-Тайга — 38,8 хуу акшаландырыышкын кылып турда, чон дыштаныр чер чок болуп турбайн канчаар. Ол акшалар кайнаар кирип турар деп бодаар силер? Чер-черлерде чагырга даргаларының боттарынга бажыннар туттуруп ап турары чажыт өвес. Кожуун бюджединче оларга бажын туттуруп алзын дээш өске акша үндүрбейн турар болгай. Ол дээрге, чонга республика бюджединден берип турар акшадыр, оон аразында ай-аайы-биле акша-шалың албайн турар культура ажылдакчылары база бар.

«Тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Хоойлуга даянып алгаш ындыг боор чүве ийикпе, чамдык чагырга даргалары «бажы-биле кылаштажыр» четкен деп болур. Чоокта чаа Президент Ш. Д. Ооржак Каа-Хем кожуунга чорааш, Бүрен-Хем суурга баарга, Культура бажыңының крышазы чок, дамдылап турар дугайында хомудал кирген. Херек кырында алыр болза, чайын бодум аңаа чорааш, дуза кылдыр шифер чорудуп берген мен. Ол шиферни чагырга чери клубка эвес, өске тудугларга ажыглапкан болган. База бир чижек. Эрзин кожуунун Нарын суурнуң Культура бажыңына одалгага хереглээр хоолайлар чоруткан бис. Оон сураглап келиривиске, ол хоолайларны совхозтун дирекция чериниң, суур чагырга чери конторазының крышазын шып алган болду. Ол-ла кожуунун Булуң-Бажы суурнуң клувунга шкафтар, стоңдар, сандайлар, аппаратура берген турувуста-ла, кожуунуңа администрациязы боттарынга салып, ажыглап турда чоруткан суурувуска чедирдивис. Мындыг чижектерни кожуун бүрүзүнден айтып болур мен. Чугаалаары-даа ыяндычыг апарган чүве-дир ийин.

Ынчап келирде, культура черлеринче акшаландырыышкын болур-чогууру-биле болуп турар. Бис ону Москвага камгалап ап турар бис. А ону чүгле чагырга черлери өскээр ажыглап турарынга, культура ажылдакчылары ону билбезинге хомудавас аргам чок.

— Чагырга чок чагырга даргаларын контрольдап-ла турар чүве ыйнаан...

— Ийе, яамының киллис бүрүзү контрольду чорудуп турар. Ынчалза-даа бисте бот-башкарыышкын хоойлузу бар дээш, боттарының бажын боттары билирлер бардыр. Кожуун бюджединден культура ажылдакчыларынга шалың акшазын безин бербейн баарга черле кайгамчык.

— Культура черлеринче дөргүл-торел тыртыжын ажылга хүлээп алыр чоруктар барын чон чугаалажып турар-дыр.

— Ол чоруктар база даргалардан эгелээр боор чүведир. Кожуун азы суму эрге-чагыргазын апкаш-ла, культурага бичии-даа хамаарылга чок дөргүл-төрел, танышкөрүжүн киирип ап турар чоруктар чок өвес, бар. А шуут дооскан, эртем-билиглиг кижилер баарга, хүлээп албас, ажыл чок дээр.

— Чылгычы Чимит-Доржуевич, бир-тээ чугаа кадрлар талазынче кире бергенде, силернин шугумунарда бо ажыл канчаар боттанып турарыл?

— Бистин культура шугумунда чурттун өөредилге черлеринде 432 студент өөренип турар. Оларның 47-зи бот-өөредилге-биле. Кол даянып күжүвүс — Кызылдың уран түүл училищезин. Чылдын-на 50-60 доозукчу культура шугумун долдуруп, ылаңгыя көдээ черлерни хандырып турар. Ынчалза-даа оларның бир бергеден турар түүлү — бажын-балгат-биле хандырылга. Чагырга даргалары аңыяк кадрларны ажылдап арттырып алырынче улуг-ла сагыш салбайн турарын миннир алаар. Санкт-Петербурттун Театр академиязының доозукчуларынга 3 квартираны садып бердивис, ам-даа 3-4 хире херек.

Өскүс, чартык өскүс студентилерге дузаламчы кылдыр бо бирги чартык чылда 1.597.000 рубльди үндүрүп бердивис. Оон аңгыда культурага хөй чылдарда ажылдап келген хоочуннарывысты утпайн, оларга 1.140.000 рубль дузаламчызын көргүстүвүс.

Амгы үеде республикадан дашкаар экзаменнер дужаары бергедээн, орук өртээниң үнези көвүдээн. Улан-Удэде культура институдунга бот-өөредилге-биле өөренип турган студентилерге бо чылын Кызылга экзаменнер дужаар кылдыр чугаалажып алгаш, Чөөн Сибирь институдунан башкылар боттары маңаа экзаменнер хүлээп алды.

Делегейге ады-сураа алгаан хөөмейжилеривистиң, сыгыт-чыларывыстың, ыраажыларывыстың кадык болуру базала бистен хамааржыр. Ынчангаш республика эмнелгезинин администрациязы-биле керээ чарып, хөөмейжилерниң вистин, боостаазын, диштерин эмнедиринге тускай эмнээшкиннер чорударын дугурушкан бис. Культура ажылдакчыларының дыштанып алырынга «Азас» турбаазаже путевкаларны чартык өртээн төлээр кылдыр чугааны чорудуп турар бис.

— Чонну база бир дүвүредип турар айтырыг — Кызылда культураның болгаш дыштанылганын парыгы. Ынаар чон дыштанып кирбестээн, ыяштарны курт чип каагжан. Уруглар ойнаар аттракционнар үрелик...

— Кызыл хоорай чагырга зының сан-хөөзүнден 90 хуу үптен-чазарлап каапкан, ыяштарын курт саргартыр тулуп чипкен паркты яамының бүрүткелинче ап алдывыс. Анаа ажылдап турган ажылдакчыларның аттестациязын эрттиргеш, өске яамылар-биле демнежип турган, 6 катап субботниктерни организастап, ыяштар курттарын хораннаан бис. Ийи дугаар хораннаашкынны бо күскү хүннерде кылыр. Яамы радиоаппаратураларга, аттракционнарга артык кезектерни чагыдып кылган. Ажылдакчыларга автомашинаны садып берген... Үрүп каан ымчак аттракционнарны соңгаартан, харын-даа Японияга кылган оюннарны эккеп салырын планнап турар бис. Дугуржулга ёзугаар бо бүгү ажылдар бүдүп, чоннун, ылангыя бичии чаштарның сагыш-сеткилин өөртүр боор бис дээрзинге бүзүрээр кижидир мен.

— «Тыва литератураны камгалаарының программазынга» хамаарыштыр чүү чугаалап болур силер?

— Тыва литератураны кадагалап камгалаарын кижи бүрүзүнүң херээ кылдыр көрзе ажырбас деп бодаар-дыр мен. Ук программаны сайзырадырынга 1993-94 чылдарда 6 млн. рубльди үндүрүп берген. Библиотека ажылдакчыларының күжү-биле эң-не үнелиг үш эрги номну катап парлаан. Тыва литератураның эң-не баштайгы номнарын, чыындыларны дилеп тыварынга библиотека ажылдакчыларының үлүү улуг дээрзин айытпас арга чок.

— Чылгычы Чимит-Доржуевич, сентябрь 2-де үнген «Шында» Чеди-Хөл кожуунуң культура киллизинин эргелекчизи Э. Куулар культура киллизи машина-балгат-биле бүрүн хандыртынган деп турар. Кожуунарда, шынап-ла, машина-балгат четчир бе?

— Эрткен чылын база бо чылдың бирги чартында Эрзин, Таңды, Каа-Хем, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, кино четкилеринден Чеди-Хөл, Улуг-Хем, Тожу кожууннарны машина-балгат-биле хандырган бис. «Күзел» театры, күрфилармония, хөгжүм-шин театры база-ла автобустар садып алган. Машина-балгат чок кожуун барык чок деп болур.

— Сентябрь 6-да үнген «Шында» Сүт-Хөл кожуунуң культура киллизинин эргелекчизи В. Ооржак «Культура яамызы 41 сая рубль бээр боп аазаап, оон 27 сая рубльди бисче шилчиткен сураглыг, ол акша ам-даа келбээн» деп бижип турар. Аңаа кандыг харыы берип болур силер, Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Валерий Ооржактың берген интервьюзунда ол акша культура одагларының капитал септелгезинге хереглээр акша дугайында чорудып турар-дыр. Үстүнде айыттым, капитал септелге, тудуг акшазын кожууннарның агар саныныче республиканың Сан-хөө яамызы шутузун катай чорудуп турар деп. Ында культура черлеринге хереглээр акша-төгерикти катай көрүп каан. 41 сая рубльди Сүт-Хөлдүң кожуун чагыргазындан айтырып, акша үлелгезин хынап көөр болза эки-дир. Маңаа бир айтып каар дээн үүлүм — кожууннарның чагырга даргалары, сан-хөө киллистери акша үлел тургаш, сан-хөөну шын эвес, таныш-көрүш сүрүп, деп үлээшкин кылбайн турары. Кыш эргинде келген. Чоннун кышкы үеде ажыктыг дыштанылгазынче кожуун, суур чагыргалары боттары сагыш салыр, деткимчени бээр ужурлуг. Акша-төгерик — оларның холунда, оларның арын-нүүрүнде.

Светлана МОНГУШ
чугаалашкан.

Чаа тудугда

Кызыл хоорайда «Жилье» кооперативтин ажылжы шуудаашкынныг. Эрткен чылларда олар үш каът чурталга бажының тудуп, ажыглалда киргген. Бо кооперативте бедик мергежилдиг дашчылар, бызаңчылар, бетончулар, каннакчылар бар. Кызыл хоорайның Ленин кудумчузун алы кирген бажын — күрүне башкызының тудуун база олар кылган.

Кооперативтиң ийи бригадазы социал камгалалының пенсия фондузунуң бажының тудуп эгелээн. Ол тудуг бир талазы ийи, бир талазы үш каът болур. Тудуг-монтаж ажылларын бо чылдың төнчүзүнде доозар. Мастер-бригадир Николай Ооржак ынчаар чугаалады.

Тудугнуң бир талазында Адар-оол Сааяның дашчылар бригадазы ажылдап турар. Олар бирги каъттың ханаларын салып кирипкен. Ында 20 ажыг тудугжу бар. Бригаладаларның кайызында-даа ажылынга кызымактар хөй. Эрес Монгуш, каннакчы Кенден Маадыр-оол дээш оон-даа өске ишчилерни бригадирлер адап демдегледи.

ЧУРУКТА: аныяк тудугжу Алим Намзат тудугга хереглээр хоюдугну тудуг ханазынга салып турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

Сагыш-сеткилге хомуданчыг чүүлдер

ХӨРЭЭМГЕ ШЫГЖАП ШЫДАВАС МЕН

Көдээ бижикчи мен, солунга шүгүмчүлелдиг материал бижээш, суг чок «чунар-бажыңга» чундум-даа, «Хемчиктің сылдызынын» корреспондентизи Седип-оол Иргитке чемеледип, чектеттим-даа.

«Кызыл-Даг» совхозтун чонунда шүгүмчүлелди деткиири-даа бар, чемелээри-даа бар. Удуртур баштаар даргаларының хыйыртаанын көөр, эзириктерниң чудуруунун шаннаын алыр хивинчиктиг көдээ бижикчи мен. Солунга материал биживаэнимден бээр чартык чыл четкен боор. Бо үеним дургузунда үндүрүкниирик амыдыралды биживес аргам чок болу берди.

Көрген-билгенимни бижип корейн. Стол артында олуруп турар кижилерниң акшашалыңы сөөлгү үеде өскен, ылангыя чамдык башкыларның эрттирип турар кичээлдери шынар чок, кудуку деннелде, чүгле 45-ле минутазын эрттиреринн бодап, өөреникчилерге чогуур билиг бербейн турар таварылгалар бар. 6 класстын өөреникчилериниң мындыг чугааны база дыннаан мен: «Бистиң башкывыс кичээлди эгелеп кааш, үнүп чоруй баар. Орта тайылбырдаа бербес, боттарывыс бораланып орар бис. Оон кадында тенек оолдар база амыратпас. Дүрген кичээл тонер болза деп бодаар-дыр бис». Бо уругларның чугаазы-дыр. Мынчаар чедир билиг бербээн өөреникчилер төрээн школазынга, дөргүл-төрел аайы-биле, доозуп-ла аар ыйнаан харын. Оон соонда дээди өөредилге черинче шылгалда дужаагаш, эртпейн турар ужуру ында. Ынчангаш кыс уруглар ажыл-агый тып чадап, доора будалып, арагадарыже кирип, адазы чок ажы-төл божуп, аныяк үеннде өлүм-чидимге-даа таваржып, ашаа чок бот-ие-даа диртип чурттап чоруурлар ийик чоп. Оолдар янзы-бүрү наркотиктиг бүдүмелдер ажыглаар, оор-сук кылып, кижи амы-тынынга чедер. Оон тенниг херим иштинге аныяк назынын чурттап эртер. Шак мындыг кижизидилге дээш кым харыылаарыл? Ол дээрге оолдарывыска, уругларывыска эгиттинмес каража-дыр. Амгы үеде шагын, хүнүн бодаар, алыр акшазын болаар башкыларның ажылы ол-дур. Ада-иелери чок өөреникчилерниң келир үези дээш чүгле олар харылаар ужурлуг.

«Кызыл-Даг» совхозтун чурттакчы чону — 1400 хире кижи. Ында ажылдап турар эмчилерниң саны, мээн билирим, 8 кижи. Бо суурда 8 чедер кудумчу-даа чок. Эмчилерни кудумчу бүрүзүнге онаарга безин кижи саны артып турар. Бо эмчилерниң харыысалга чогу чонну хомудадып турар. Чижээлээрге, көжуундан эм келген дижик, бичии садып чоруй, төнген дээр. Ол хиреде дөргүл-төрел, таныш, чоок кижилериннге бүдүү берип турарын, чон билип турар. Ажылдаар шактарында орта ажылдавас, аарыг кижилерге эвилең эвес, каржы, донгун, көскенир. «Эм чок. Эм садар акша чок. Тээлиден эмден садып алгаш келиңер» — деп харыы бээр. Шупту адырлар аайы-биле эмчилер бар, ол хиреде чыттырып эмнээр чери чок, аарыг кижини шинчивейн безин: «Тээлиге эмчилеп алынар» — суг дээр. Дүрген дуза чедирер машина садарынга четпес акшазын чедир төлээш, совхоз садып берди. Эмчилерниң планында малыннарже үүүшкүн кылыр деп бижип алган аазаашкыннары янзы-бүрү. Херек кырында хөөкүй малчыннар, дижи аараан, хан базыышкыны улгаткан аарыг кижилер эмчи кээр болза деп болунун сеткилин чугаалап орарын бо-ла дыннаар кижи-дир мен. Суурда аарыг кижилерни хайгаарап албас эмчилер тайгада малчыннарга дуза чедириптер деп кордаан хереэ бар бе?

1993 чылда мындыг чүвеге база таварышкан мен. Ынчан бистиң аптека эргелекчизи турган эмчивис ам лабораторияда ажылдап тур. Хенертен ханым базыышкыны чавызай берген, сыкыртып алыры-биле витамин садып алыр дээш бо аныяк эмчиге чугаалааш, акшамны сунарымга, четпестир дээш дедир берипкен. «Аргажок бергедеп чор мен, дуңмам. Ынчаш эккеп бээр мен, сыкыртып алыйн дээш» — деп, чаннырымга безин тоовады. «Акшаң баштай эккел» — дээр. Кара шоору. Сагыш-сеткилге хомуданчыг мындыг хевирлиг чүүлдер көдээ суурнуң амыдыралында эвээш эвес. Ону бижий бээр, хөрээмге шыгжап шыдавас кижи-дир мен.

Григорий САРЫГЛАР
Бай-Тайга кожуун.

Тыванын Россияга каттышканынын 50 чылынга

ТЫВАДА КААЙЛЫ АЛБАНЫ, ООҢ ЧЫМЫЖЫ

Бистиң республика даштыкы күрүне-биле өске-даа девискээрлер-биле кызыгаарлашкак болганда, ооң девискээриниге таможня, тодаргайдарга, каайлы албанын тургусканы таварылга эвес. «Таможня» деп сөс тамга азы таңма дээн уткалыг түрк-моол сөстен ужуктаган. Тыва Республикада каайлы албанынын ажылын хөй номчукчулар сонуурган турар. Ынчангаш журналист Алексей ДУГЕРЖАА Тыванын каайлы албанынын даргазы, каайлы албанынын ийнги чергениң чөвүлекчизи Иван Максимович СУВАНДИИ-биле ужурашкан болгаш элээн каш айтырыгларга хамаарыштыр ооң тайылбырын алган. Айтырыгларны болгаш харыыларны моон адаанда допчулап парладывыс:

Айтырыг. Иван Максимович, Тыва девискээринде каайлы албанын силер удуртуп эгелээнинерден бээр элээн үе эрткен. Каайлы албанынын ажылынын түңнелдериниң дугайында номчукчуларга чугаалап берип көрүңерем. Силериң албан чериниң ажылдакчыларынын саны чежел, шупту четчелеттинген бе? Эң эки ажылдап турарлар кымнарыл?

Харыы. Силериң айтырыларга каксы аарак дараазында байдалдан эгелеп харылаза эки ирги бе деп бодайдыр мен. Мурнунда турган ССРЭ дүшкен соонда ботдогуннаан чаа күрүнелер тургустунуп, ол күрүнелер-биле чаа кыдыг-кызыгаарлар доктааттынганын билир болгай бис. Ооң ужурунда чоокку болгаш ыраккы даштыкы чүрттарның аразында экономиктиг даштыкы чаа харылзаалар тургустунуп эгелээн. Рынок амыдыралынче болгаш экономиктиг реформаже шилчип турар үеде чүрттар аразында экономиктиг даштыкы харылзаалар амгы үениң байдалынга дүүштүр шапкыныбиле сайзыраң турарын амыдыралдан көрүп турар бис. Ындыг болганда, чүрт бүрүзү бодунун экономиктиг даштыкы харылзааларын бодунга ажыктыг болгаш таарымчалыг база дең эргелиг экономиктиг политикага үндезилеп чорудары чугула дээрзи билдингир. Ынчаң кээрге, чүрт бодунун экономиктиг эргежыын камгалаар болгаш өске чүрттар-биле даштыкы садыг харылзааларын бүгүделегейниң экономиктиг хоойлу-дүрүмнеринге дүүштүр ушкарын башкарар, ону амыдыралга боттандырар күүседикчи механизмниг болур ужурлуг. Ындыг механизмнерниң азы органнарның бирээзинге каайлы албаны хамааржыр. Күрүнениң экономиктиг эргежыын камгалаар ажыл-хереги чорударынга болгаш чүрттүң даштыкы экономиктиг харылзааларын улам-на калбаа-биле сайзырадырынга деткимче бээринге каайлы органнары чугула черни эөлеп турарын демдеглээр херек. Ол сорулга-биле Россия Федерациязының каайлы органнарын катап тургузуп эгелээнден бээр ам барык үш чыл чедип турар. Сөөлгү чылдарда чаа тургустунган Россия Федерациязының чангыс аай каайлы органнарының бирээзинге Тыванын каайлы чери хамааржыр. Ол тургустунуп, бодунуң албан-хүлээлгезин күүседип эгелээнден бээр улуг-ла үр үе эртпээн, ам келир чаа чыл эгезинде ийи-ле чыл болур. Чаа албан чери болганда, ооң тургустунуп келген эгезин номчукчуларга допчузу-биле таныштырары артык эвес боор. Эгезинде, азы 1992 чылдың ийи айда Россия Федерациязының Күрүнениң каайлы комитединиң дужаалын ёзугаар Красноярскиниң каайлы чериниң Кызылга 5. кижи составтыг каайлы даамалын (постузун) ажыктан турган. Ол-ла чылдың тос айда бистин республиканың удуртур органнарының дилээн барымдаалап, Тыва Республиканың экономиказын быжыглаар болгаш социал адырын сайзырадырын боттандырар талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыы үнген. Ол Чарлыкта Тывага каайлы органын тургузарын база көрген. Аная үндезилээш, Күрүнениң каайлы комитеди бодунун дужаалы-биле мурнунда турганы каайлы даамалының орнунга боттбашкарылгалыг Тыванын каайлы черин тускайлап тургускан.

Рынок үезинде ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлээринге чедимче чок үүлдер бола тургустуна бээр, акша-төгериктиң үнези кудулап турар үеде чаа албан черин организастап, ооң ажыл-хереэн чогумчалыы-биле эгелеп аарынга дыка-ла бергелер турган, ол бергелер ам-даа бар. Ындыг-даа болза, Тыванын чаа каайлы албанынын ажыл-хереэн амгы чадада бут кырында тургузун алганывысты номчукчуга дыңнадыр апаар бис. Каайлы чериниң төп аппарады Кызыл хоорайда, а Өвүр болгаш Эрзин кожууннарда даамалдар ажылдап турар. Тудуг-суур айтырыглары элээн шиитпирлеттинип турар. Кызылда албан чериниң конторазын, гаражын садып алган, ооң капитал септелгезин, эде-хере кылыгларын болгаш девискээриниң чаагайжыдылга ажылдарын чорудуп турар бис. Кожууннарда, кызыгаар чоогунда турар каайлы даамалдарывыста амдыызында материал-техниктиг бааза болур-чогууру-биле хандырымаан, а чаа чылдан эгелеп тускай көрдүңгени-биле үлегерлиг тудугларны кылып кириптер бис. Чаа албан чериниң организастыг айтырыгларын шиитпирлээри-биле чергелештир ооң албан аайында чорудар кол сорулгаларын база үе-шаанда боттандырын келген бис.

Эрткен, чаа-ла ажылдап эгелээн чылывыстың түңнелдери-биле алырга, даштыкы экономиктиг 150 ажыг харылзаалар киржикчилери каайлы чериниң бүрүкеттинген болгаш олар-биле кады ажылды чорудуп келген бис. Олар болза бистиң республикада даштыкы экономиктиг харылзааларның шугуму-биле садыгсаарылга чорудуп турар организациялар, бүдүрүлге, садыг черлери, фирмалар, кооперативтер-дир. Олар ниитизи-биле 275 декларацияны азы даштыкы чурттарның ындыг организациялары-биле бараансараан, машина-техника садыглажырының документилерин тургузуп, Тыванын каайлы албанын дамчыштыр даштыкы садыгны кылганнар.

Каайлы албанынын ажылдакчыларынын бир чугула сорулгазы —каайлы тарвиниң хоойлузунга үндезилээш, чурттан үндүр болгаш чуртче киир садып турар бараан болгаш транспорттун өртээнден дадывырны (пошлинаны) чыгаш, күрүне бюджединче киирери болур. Эткен чылын дадывырдан болгаш өске-даа хевирниң кириилделеринден сезен ажыг миллион рубльди Тыванын каайлы чери күрүне бюджединче орулга кылдыр киирген. Девискээр аайы-биле Тыванын каайлы чериниң хамааржып турары Чөөн Сибирьниң каайлы эргелелиниң удуртулгазында турар өске каайлы черлериниң көргүзүглери-биле деңнээрге, бистиң сан-түңнеривис дыка куду деңнелдиг болган. Ооң чылдагаанын сайгарып көөрге, бир талазында, бистиң каайлы албаны чаа-ла тургустунганында, ийнде, Тыванын даштыкы экономиктиг харылзаалар киржикчилери амдыызында чүгле Моолдун бисбиле кызыгаарлажып турар аймактары-биле даштыкы садытны чоокку үеде калбартып эгелээнинде болгаш өске чурттар-биле даштыкы садыг харылзааларың чаа-ла сайзырадып эгелеп турарында деп бодаар мен. Чөөн Сибирьде чоокку чылдарда тургустунган Красноярскиниң, Хакас болгаш Тыва республикаларның каайлы черлериниң өске каайлы черлери хөй чылдар бурунгаар тургустунуп, үндезини быжыып келген. Чижээлээрге, Иркутскиниң каайлы чери 1600 чылдар үезинде, тодаргайларга, хаанны Россия үезинде-ле тургустунган, чүрттүң төөгүзүнде сураглыг каайлы черлериниң бирээзидир. Кол-ла чүве —Иркутск, Чита областарның, Бурят болгаш Хакас республикаларның база Красноярск крайның девискээрлери, ылангыя Азия чүрттары-биле харылзажырынга эптиг, чүрттар аразының агаар оруунун, ол ышкаш демир-оруктун белдирлеринде, суг-далай-биле харылзажылганың чоогунда турары даштыкы садытны калбартып чорударынга таарымчалыг байдалды тургузуп турар. Ынчангаш бо девискээрлерниң экономиктиг даштыкы харылзааларын киржикчилери орук-харылзаа талазы-биле эптиг черлерде турар болгаш хөй чүрттар-биле даштыкы садыгны эрте-бурунгудан бээр калбартып, бо талазы-биле үлүг дуржулгалыг апарган.

Тыванын каайлы албанында кожууннарда даамалдар-биле катай ниитизи-биле чүс хире кижи ажылдап турар, сан ёзугаар турар ужурлуг ажылдакчылар шупту четчелеттинген. Эки ажылдап турар кымнар деп даргалар барыл деп айтырдынар. Бо айтырыгга дорту-биле ол кижи, бо кижи тергиин ажылдап турар дээри менээ берге. Ниитизи-биле чугаалаар дээр чүве болза, ажылдакчы бүрүзү бодунун деннели-биле сонуургалдыг, чаа мергежилди шингээдип ап, даалгалыг ажылын билдилиг болгаш шынчы күүседир дээш дыка кызып ажылдап турар. Килдистер эргелекчилери Н. Г. Панкратова, В. Ф. Сегленмей, Н. А. Горяинов, К. С. Павуу, Ю. М. Байыр болгаш ооң-даа өске ажылдакчылар хамаарышкан килдистериниң ажылын багай эвес удуртуп, ажылдакчыларын шымбай башкарып турарлар.

Айтырыг. Кызыгаар дамчыштыр дүрүм чок ёзу-биле барааннар, акша-төгерик, малмаган эрттирип турганының кандыг фактылары барыл?

Харыы. Корум-чурум үрээшкиннеринге, ылангыя кызыгаар ажылдыр үүлгедиглер кылырларга болгаш каайлы дүрүмнериниң хажыдышкының болдурарларга удур херек оттурар, ооң истелгезин чорудуп база административтиг хемчеглерни ап чорудар хүлээлге каайлы албанының ажылдакчыларында база бар. Ол талазы-биле эрткен чылын үжен хире керекти оттуруп, ооң истелгезин дооскан турган болзувусса, бо чылдың бирги чартыында оттурган болгаш чамдыызының сайгарылгазы чедир доозулбаан херектериниң саны бежен ажыг боон турар. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, бистин-даа хамаатыларывыстың, ол ышкаш даштыкыдаа хамаатыларның талазындан каайлы дүрүмнерин үрээр, кызыгаар чүрүмүн сагывайн баар, барымдааларны херечилевишаан, аная удур демиселди күштелдирерин неген турар. Ол ажылды бистин республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар, корум-чурум үрегдекчилери-биле демисел чорудар албан черлери-биле деңнежип алгаш, чорудуп турар бис. Тодаргай факт-барымдааларга бо удаада доктаавас, бодай-дыр мен. Чүге дээрге чамдык херектериниң материалдарын массалыг информация чепсектеринге мурнунда чыдып турганын номчукчулар билир боор, өске талазында чамдык херектериниң сайгарылгазы, истелгези ам-даа чорун турар болганда, ону мурнадыр чугаалап шыдавас кижи-дир мен. Сайгарылгада херектер дээргеле, контрабандага хамаарылгалыг, үндүрүг, дадывыр төлээринден дескелээш, каайлы дүрүм-хоойлуларының чүүлдерин хажыткан херектер болуп турар.

Айтырыг. Силериниң албан черлериниң ажылында кандыг бергедээшкиннер өарыл, ажылдакчыларның шалыны чогуур үезинде үнүп турар бе, оларның бажың-балгат болгаш өске-даа хандырылгазы кандыгыл?

Харыы. Бо үеде ажылды ушкарып-башкарарынга-даа, айтырыгны шиитпирлээринге-даа бергелер бо-ла тургустунуп келирин кижи бүрүзү амыдыралдан көрүп турар. Бистиң ажылывыста дыка аар шиитпирлеттинип турар айтырыглар болза акша-хөреңги чедишпезинден тудуглар кылыры хожудап турар, кожууннарда каайлы даамалдары-биле телефон харылзаазы тургузуп алыры бо хүнге чедир болдунмайн турар. Каайлы чери болгаш кожууннарда даамалдар кадрлар-биле четчелеттинген-даа болза оларның каайлы албанының талазы-биле теоретиктиг билии, бо ажыл талазы-биле практиктиг дуржулгазы кызыы болуп турар. Ынчап кээрге, ындыг байдал бо хүннерде бистин иштики бергедээшкиннеривистиң бирээзинге хамааржыр. Амгы үеде хүлээп алган кадрларывыстың аразында чаңгыс-даа каайлы албанының талазы-биле тускай эртемниг кижи чок, ындыг специалистер амдыызында бүгү республикада-даа чок болуп турары хомданчыг. Ам ажылдап турар кадрларны ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларындан тускай эртемниглерни, юристерни, экономистерни, бухгалтерлерни колдадыр, ооң ынай хоойлу-дүрүм органнарынга ажылдап чораан кижилерни хүлээп алган бис. Оларны тускай план ёзугаар Күрүнениң каайлы комитединиң өөредилге черлериниң баазазынга билиин бедидери-биле семинарлар болгаш курстарже чорудуп турар бис. Моон соңгаар аныяктарны каайлы албанының өөредилге черлеринче чорудар ажылды боттандырары — бистиң чугула сорулгавыс.

Амгы үеде ажылдап турар кижилер шалының үзүктелиишкин чокка ап турар, ол кижилериң бажың-балгады бар. Каайлы чери боду чүртталга оран-сава тудуун кыйбайн турар болгаш ажылга хүлээп алыр кижилериң бажың-балгадының айтырыын көрүп турган, киирип ап турар бис.

Айтырыг. Силерде машина-балгат, техниктиг болгаш өске-даа херектелдер кандыгыл?

Харыы. Транспорт болгаш өске-даа техниктиг херектелдер-биле хандырылгавыс амдаа долузу-биле шиитпирлеттинмээн, ылангыя компьютерлер, кем-херек истелгезинге хереглээр амгы үениң сайзыраңгай херектелдери чедишпейн турар.

Айтырыг. Каайлы албанын шеригжиткен болгай. Ынчаарга Тывада каайлы албанының эң улуг дужаалдыг кижизи кымыл, адаккы база ортумак дужаалдарны чүү деп адаарыл? Бо дугайында номчукчулар сонуургап турар болгай.

Харыы. Россия Федерациязының Президентизинин Чарлыын ёзугаар каайлы органнарын шеригжиткен черлерге хамаарыштырган. Тыванын каайлы черинде ол албанның дөрт чөвүлекчизи бар, оларның аразында каайлы албанының ийнги чергениң бир чөвүлекчизи, үшкү чергениң үш чөвүлекчизи бар. Ооң ангыда үшкү, ийиги, бирги чергениң каайлы инспекторлары, элээн каш ажылдакчылар бар. Россия Федерациязының каайлы кодекизиниң негелделерин ёзугаар ажылдакчыларны каайлы албанынга хүлээп алган соонда ол үеден эгелээш олар бодунуң салым-чаяанныын ажылга көргүзери-биле бир чыл хуусаалыг шенелдени эртер ужурлуг. Чаа ажылдакчы ол үениң дурузунда анаа инспектор боон ажылдаар. Ооң соонда хуусааларда тустузунда кижилериң ажылдап турар байдалының, ажыл түңнелиниң аайы-биле үшкү, ийиги, бирги чергениң инспектору, ооң соонда үшкү, ийиги, бирги чергениң каайлы албанының чөвүлекчизи, ооң өрүлээрге — үшкү, ийиги, бирги чергениң каайлы албанының күрүне чөвүлекчизи, эн-не улуг дужаал— каайлы албанының чингине күрүне чөвүлекчизи дээр.

Айтырыг. Силериң албан чериниң мурнунда кандыг эн чугула сорулгалар туруп турарыл, Иван Максимович?

Харыы. Тываның каайлы чериниң харылаар девискээри — Тыва Республиканың девискээри. Ындыг болганда каайлы чериниң бир чугула сорулгазы — бактаан турар девискээринин экономиктиг эрге-ажыын камгалаары болгаш республиканың даштыкы экономиктиг харылзааларын моон-даа соңгаар калбартып сайзырадырынга чурттар аразының экономиктиг хоойлу-дүрүмнеринге үндезилээн деткимчени бээри болур. Чаа тургустунган албан черинге келир үеде ажылдаар, ол ажылга бердинген кижилерни шилип, каайлы албанының өөредилге черлеринче чорудары, биргээр чугаалаарга, бо албанның тускай эртемниглерин белеткээри — бистин бир чугула сорулгавыс ол. Ооң ангыда кожа турар даштыкы күрүне-биле кызыгаар чүрүмүн хүн бүрүде быжыглаарынга каайлы органының кижилезин идепкейжидери кичээнгейге доктаамал турар ужурлуг.

Айтырыг. Силериниң ажылдакчыларындан хоойлу үрээн фактылар бар бе?

Харыы. Күш-ажыл хоойлу-дүрүмүн хажыдар болгаш сагылга-чүрүмүн үрээр барымдаалар эгезинде тургулаан, ол талазы-биле чогуур хемчеглерни алганывыс соонда байдал экижээн. Ийи кижини шенелде хуусаазын эртип шыдаваны дээш ажылындан үндүрген бис. Эткен чылын Цаган-Тологой каайлы даамалының даргазының хүлээлгезин күүседип турган В. А. Олейников деп кижи улустан хөөли алгаш, кызыгаар чүрүмүн үрээр кем-херек үүлгедиишкиннинге киришкенин илереткеш, кеземче херээн оттуруп, ону суд харысалгазынга киргген бис. Ол кижи судтуң шинткелин ёзугаар ам хоругдалда хуусаазын эртпирип турар.

Ажыктыг сүмелер

АНЫЯК ӨГ-БҮЛЕЛЕРГЕ

● **КАПУСТА.** Ону чигге хаара бербес. Хаарып турда, ол кургаг болгаш амдан чок апаар. Хаарар дээш хөөн каан капустаны баштай ылбырады хайындырып алыр ийикпе азы кырынче изиг суг кудуп турган чымчадып алыр. Капуста хөлүн эрттир ылбыравазын дизе, ооң кырынга хөй эвес уксусту кудар азы лимон кислотазын немээр Томат пастазын, помидорку, дузаан огурец-суун база дузаан каан огурецти капуста болур кылдыр хайны бээрге немээр.

Арыг өске ораап каан хлеб чымчаан капуста хайындырып турган сакпын иштинче киир каап алырга, хайнын турган капустаның багай чыды чиде бээр.

Ол ышкаш уксуска өттүрүп каан арыг пөс-биле капуста хайындырып турар сакпын аксын шыва салып алырга, хайындырып турар капустаның багай чыды чок болур.

Ак болгаш өөнүг капустаны хайындырып турда багай чыт чок болзун дизе, чүп каан, бүдүн грек тооруктардан каш борбакты сакпын иштинче киир каап алыр.

Өөнүг капустаны хайындырып турган, сугже хөй эвес сүт кудуп алырга, ооң өөң ак болур.

Өөнүг капустаны хайындырып турган, сугже бир бөрбак ак чигир кииир каап алырга, ооң оңу ак болур.

Өөнүг капустаны сугга эвес, а сүтке бузурнуктурар. Чүгле капустаны эвес, картофельди, морковьту сүтке бузурнуктуруп алырга, амданы улам экижикир.

Өөнүг капустаны хайындырар бетинде баштай ону уксус-биле ийикпе азы лимон кислотазы-биле сула кылдыр ажыдып каан соок сугга, ооң соонда дузаан каан изиг сугга сугар. Капустаны аксын ажыдып каан сакпынга 2—3 минута дургузунда баштай оожум, ооң соонда күштүг отка хайындырар.

● **СВЕКЛА.** Кежи-биле болгаш бүрүлериниң дөзү-биле катай хайындырган свекла амданныг болгаш чулуктуг болур.

Свекладан белеткээн салат кижиниң организминге дыка ажыктыг. Свекла дүрген хайынзын дизе, сакпынга эвээш суг куткаш, ол хайнын турда, соок сугну бичинлеп кудуп турган немээр. Свекланы духовкага суп быжырып база болур.

Свекладан кандыг-бир чем белеткеп турган, амдан киирер үүлдер немээр. Оон башка ол амдан чок болур.

Свекла хайындырар сугну дузавас, сугга шай шопулаа иштн чигир уруп азы хөй эвес уксус кудуп аарга, хайындырган свекланың өөң читпес.

● **ЧОЧАК ТАРААА АЙМАА.** Оларны хайындырар сугну дузавас. Белен кылдыр хайны бергенде дузаар.

Чочак-тараа аймаан хайындырар сугже сода уруп болбас. Оларның хоолулуу суларай бээр.

● Фасоль хайындырып турар сакпын аксын хаап болбас. Ол карара бээр.

Хайны берген суун төкеш, чаа, соок суг-биле солуп, олче үш улуг шопулак иштн үнүш үзүг кудуп, аарга, фасоль амданныг болгаш хоолулуг болур.

● Койнуттү база петрушканы чем-биле кады хайындырып болбас. Чем болу бергенде, оттан эзер бетинде, каап алыр. Оларны чем-биле кады хайындыриптарга чыды, витаминнери чиде бээр.

● Икра кылыр дээн баклажаннарны эзт тыртар машинага тыртып болбас. Демирге дегген баклажаннарның амданы баксырай бээр.

Хаарган баклажаннардан кылган икра хөлчок эки амданныг болур.

● Хайындырар суунче хөй эвес ак чигир бызап аарга, ногаан чочак-тараа өөнүп салбас.

● Хайындырар суунга шымчым чем содазын немеп аарга, ногаа аймаа бодунун өөнүн чидирбес (1 килограмм ногаага шай шопулаанын чартык ишти сода херек).

● Аксы ажык савага хөлчок хайны берген сугга 7—10 минута дургузунда хайындырып аарга, шпинат ногаан өөнүн чидирбес.

● Кукурузаны бүрүлерин аштавайн, бүдүн бажы-биле хайындырар.

● Быжырып турган яблоколарны чарылдырбаска амданныг болур. Чарылдырбас дизе, бутчугажының дөзүнден бижек бажы-биле бичии ойбак кылыпкаш, ону чигир, варенье азы үзүм-биле долдурар.

● Гвоздика дээр чечектиг ийи-бир адырын яблоко комподунга немеп аарга, ооң чыды болгаш амданы чаагай болур.

● Шаарындан сыскап каапкан кара шайга хайындыргаш, белен кылдыр болу бергенде лимон суу немеп каан кара слива комподу тергиин амданныг болур.

Валентина САТ
чыып белеткээн.

МАГАЛЫГ-ЛА ДЫШТАНДЫВЫС

Чайгы үеде чоннуң бир кол дыштанын эмненир чери — «Чедер» курорттун сөөлгү сезонунга бир үүс ажыг кижи турдувус. Оларның барык-ла чартык кеаии күш-ажылдың хоочуннары, ооң иштинде дөрт кижи дайын киржикчилери улус болду. База инвалидтер, янзы-бүрү тускай эртемниглер, малчынар-даа бар.

Күш-ажылдың, дайынның хоочуннарынга колдуунда халас путевкалар бергени эки.

Курортта пиити байдал чонга таарымчалыг, кол-да чүве азып-чем—янзы-бүрү чаа погаалар, картофель, чуурга, колбаса, эт, өске-даа продуктулар четчир бар. Ында ажылдап турарлар кухня ажылынга ээ-харысалгалыг, кызымаккай, дыштаныкчыларга эптиг-ээлдек улус болду.

Культурлуг дыштанылга кежээлери, кинолар, концерттер, оюннар болуп турган. Чижээ, Ада-чүрттүк Улуг дайынының киржикчилери Оюн Сырат-оол, Очур Ховалыг база көрей дайынының киржикчилери солун кижилер Василий Биче-оол (Кызылда күрүнениң башкы институдунуң төөгү башкызы, доцент), Куулар Алдын-Херел оларның төөгүлүг сактыышкыннары дыка солун болган. Анатолий Серен баштаан бөлүктүң, композитор Батый Кепеш, сураглыг ыраажылар Владимир Биче-оол, Татьяна Доржу, артист Клара Сагды оларның концертин база көрдүвүс.

«Ак-көк хемниң кижилери» деп тыва кинону 1991 чылда тыва дылга очулдурганын көргүскен. Чүгле көрген эвес, аная А. Серенниң делгеренгей тайылбыры болгаш сайгарылга база болду. Тыва киновусту харын керүү, дыннан орарга эки-даа, солун-даа-дыр, сураглыг, хоочун артистер Кара-кыс, Максим Мунзуктар, Николай Өлзей-оол, Олег Намдараа, Чылбак-оол Мартай-оол, Сиин-оол Оюн суглар кол рольдарда бар. Ынчалза-даа чамдык кол рольдарга аныяк чаа дооскан тыва артистерни киириштирбээни, (олар шыдаар-даа турган). дөө Москвадан, Бурятиядан өске дылдыг улус чалап ойнадып турганы таарымча чок хире чүве.

Курортта кол эмчи Д. М. Кара-Сал баштаан коллектив бо берге үеде чонну хирезиби-биле дыштандырып, эмнеп турар-дыр: чылыг малгаш, ванналар, эмчилериниң шинчилеге, арга-сүмеви таарымчалыг-дыр. Билдингир үүрмек четпестер барын база эскерип, сүмелеп-даа турдувус. Дыштаныкчылар иштинден Чадаападан келген шажын ажылдакчызы дама (кеши дужаалдыг) Шулуу Куулар назы-харыы сезен ийи чеде берген хирезинде чугаа-домаа, угааны канчаныаан-даа хевээр болбаш, харын аңаа келген улуг бичии улуска эки туразы-биле ачы-буянын көргүзүп, кадыы кошкак улустун сагыш-сеткилин көдүрүп, мөргүл, номсудур номчуп берип турду. Ол хүннүң чыгыы улусту хүлээп ап, чажам дивейн ажылдап, аарыг-човуландан канчаар шын эмненирин, канчаар адырлып болурун, берге үеде бодунуң сагыш-сеткилин канчаар башкарын ап чоруурун, өске-даа чагыг-сүмелерни берип, Далай-ламаның өөредилинден, даринадардан үзүндүлерни номтайылбыры болгаш сайгарылга база болду. Тыва киновусту харын керүү, дыннан орарга эки-даа, солун-даа-дыр, сураглыг, хоочун артистер Кара-кыс, Максим Мунзуктар, Николай Өлзей-оол, Олег Намдараа, Чылбак-оол Мартай-оол, Сиин-оол Оюн суглар кол рольдарда бар. Ынчалза-даа чамдык кол рольдарга аныяк чаа дооскан тыва артистерни киириштирбээни, (олар шыдаар-даа турган). дөө Москвадан, Бурятиядан өске дылдыг улус чалап ойнадып турганы таарымча чок хире чүве.

Курортта кол эмчи Д. М. Кара-Сал баштаан коллектив бо берге үеде чонну хирезиби-биле дыштандырып, эмнеп турар-дыр: чылыг малгаш, ванналар, эмчилериниң шинчилеге, арга-сүмеви таарымчалыг-дыр. Билдингир үүрмек четпестер барын база эскерип, сүмелеп-даа турдувус. Дыштаныкчылар иштинден Чадаападан келген шажын ажылдакчызы дама (кеши дужаалдыг) Шулуу Куулар назы-харыы сезен ийи чеде берген хирезинде чугаа-домаа, угааны канчаныаан-даа хевээр болбаш, харын аңаа келген улуг бичии улуска эки туразы-биле ачы-буянын көргүзүп, кадыы кошкак улустун сагыш-сеткилин көдүрүп, мөргүл, номсудур номчуп берип турду. Ол хүннүң чыгыы улусту хүлээп ап, чажам дивейн ажылдап, аарыг-човуландан канчаар шын эмненирин, канчаар адырлып болурун, берге үеде бодунуң сагыш-сеткилин канчаар башкарын ап чоруурун, өске-даа чагыг-сүмелерни берип, Далай-ламаның өөредилинден, даринадардан үзүндүлерни номчаап, тыва дылга чугаалап, тайылбырлап берип турду. Ол болза Чадаапа хүрээзиниң сөөлгү арткан ламазы-дыр.

«Чедер» курорт дээрге чүгле Тыва эвес, сакпын бүгү Россия ужур-дузалыг, кедилиг чер боон турар. Аная Саян артыындан, кайынын-даа кижилер кээп турар-дыр. Бистиң аравыска Европаның Голландиядан келген эртемден кижи база турду. Ол курортта үш каът чаа эмнелге корпузунуң чаа тудуун иштики шеверлээр ажылдар арткап. Ону ажыглалга дүрген киириптер болза, тыва чонга, эң ылангыя көдээ ишчилерге эки белек болуру чугаажок.

Дараазында чылдарда чаа корпусту ажыглаар талазыбиле Кадык камгалал яамызы, курорттун коллективи бүгү хемчеглерни алыр боор деп улуг идегел бар.

Дараазында одуруглар-биле йөрээн каайн:

Чер чүрттүң алдын байлаа—
Чеже чонга баразын болган
Чедер хөлдүң эмин-домун
Четтиргештин сегин тур бис.
Эртен, кежээ ыржым сырын
Эргеледин, суйбан кээрге,
Эдиг, ханыг сергеп келир,
Эрес-омаан кыптыгын кээр.
Аарыг, кошкак шуптувуска
Ачылыг-ла коллективке
Чечек, байыр сөңневишаан,
Черге чедир мөгейливис.
Кажанда--даа дяриг чорда,
Кадыкшыл дег эртинс чок
Чүректер-ле быжыг болзун,
Чүс-даа чылды шыдаар
болзун!
Каң дег эки кадыкшылды,
Хаткы, хөглүг чүрттелганы,
Кады турган өөрүм чонга
Катап-катап күзеп каайын!

Алексей ДАМДЫН,
Хоочун башкы.
Эрзин кожуун.

Делегейниң диптеринден

⊙ **НЬЮ-ЙОРК.** Сентябрьны сөөлзүредир Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының сессиязы ажыттынар. Делегей ниитилежилгезиниң эөлчеглиг шуулганының ажыттынар үезинде Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин чүве чугаалаарын КНО-нуң штаб-квартиразы албан езузу-биле тускай чарлаан. Борис Николаевич Ельцин Россия күрүнезиниң баштыны бедик албан-дужаалының аайы-биле КНО-нуң Кол Ассамблеязының эөлчеглиг сессиязында бир дугаарында чүве чугаалаарын тус черниң хайгааракчылары демдеглеп турар. Делегейниң улуг күрүнелериниң болгаш Каттышкан Нациялар Организациязының үндезилекчилери чүрттарның база КНО-нуң Айыл чок чоруктың зоназы» дээр чылдак-биле Израильдиң эрге-чагыргалары бистин девискээривисче хөй аг-шериин 1985 чылда киирген. Ынчангаш Ливанның мурнуу девискээринде хөй районнар израиль эжелдиң адаанда амга чедир тос чыл дургузунда човууртап чыдар. Ындыг байдал-биле ливаннар кажан-даа эптежип шыдавас».

⊙ **ИСЛАМАБАД.** Американың Каттышкан Штаттарының, Швейцарияның, Францияның болгаш Японияның эксперттеринден тургустунган делегей делегациязы чоокта чаа Пакистанның найысылалынга барып чораан. Ракета чепсээниң нептерээринге контрольдуң айтырыгларын делегацияның кежигүннери өөренип көрген. Ракета чепсээнден хостуг зонаны Мурнуу Азияга тургузар дугайында айтырыгны делегация көдүрген.

⊙ **ДЕЛИ.** Холера деп халдавырлыг болгаш айыылдыг аарыг Индияның найысылалынга августун сөөлгү хүннеринде нептерел эгелээн турган. Амгы медээлерни езугаар алырга, холерадан чүс ажыг кижи аараан болгаш эрге-чагыргаларның, эмнелге ажылдакчыларының ап чоруткан дүрген хемчеглери турзажок, ук аарыг амга чедир бүрүн узуткаттынмаан. Холерадан аараан кижилер, оларның аразында Россиядан ынча барган специалистер эмнелге черлеринге кээп турар.

⊙ **ШАРДЖА.** Каттышкан Араб Эмираттарга моон мурнунда чылдарда хөй орустар барып, радио болгаш видеоаппараттарны садып, эмгежок орулганы ап турган. Ам Шарджада (Каттышкан Араб Эмираттарның бир ноян чери) чангыс-даа орус кижи артпаан. Ооң чылдагааны: түс черге кем-херек үүлгедиишкиннерин болгаш чижек садыглаашкынны соксадыр сорулга-биле Шарджаның эргечагыргалары 1994 чылдың январьда тускай доктаалды хүлээп алгаш, Россиядан ымыга-даа аная келир чепшээрел бижикти тыпсырын шыңгыызы-биле хораан.

⊙ **ОТТАВА.** Эрте-бурунгу шагның селескезинин будун сөөгүн (мага-бодунуң сөөгүн) археологтар Канаданың мурнуу девискээринде Саскачевэн можунуң бир районундан казып тыпкан. Ону Канаданың эртемденнери эң-не ховар тывыышкын деп санап турар, чүге дээрге ындыг казып тывыышкын моон мурнунда бүгү делегейге чүгле он бир турган, а Канаданың эртемденнериниң тыпкан селеске сөөгү— он ийигизи болган.

⊙ **ДАККА.** Ислам фундаменталистер дээр кедергей барыын үзелдиглеркиң болгаш Бангладештиң полициязының аразынга месилдежиишкиннер чоокта чаа Даккада хоорайга болган. Кедергей реаксылыг шажын-чүдүлгелиглер — ислам фундаменталистер хоорайга корум-чурум чок чоруктуң өөскүдүп, магазиннерни, өске-даа бажыңнарны үрегдеп, автомашиналарны өрттедип эгелээрге, оларга удур күштү полиция ажыглаан болгаш элээн каш кижини тудуп хоругдаан. Фундаменталистернинг ондактыг ол хеделиишкиннеринге Таслима Насриниң медеглели болган: исламның эрге-хоойлу болгаш шажын-чүдүлге нормативтери Бангладештиң херээжен чонунуң эргелерин кызыгаарлап турар деп, ол медеглел кылган турган.

⊙ **БРАТИСЛАВА.** Ам сентябрьның баштайгы ийи он хонуу төнген болгаш чер бөмбүрээзиниң хөй девискээрлеринде күс душкен, ыштын тыныжы илдең болу берген. Ындыг турбуже Словакияның барык бүгү девискээринге мырынай чоокта чаа кедергей изиг болган: агаарның изин 35 градус чедип турган. Ооң өөлүнде агаар сооп, улуг чаъстаашкыннар эгелээн.

⊙ **НАЙРОБИ.** Бурунданың найысылалы Бужумбура хоорайга корум-чурум чок чоруктар эртпен дыштаныр хүннерде база катап өөскээн. Ынчалзажок чүрттүң полиция күштери найысылалга эгелээн корум-чурум чок чоруктун өөскүдүкчүлерин тудуп хоругдаан болгаш корум-чурумну база катап тургускан. Корум-чурум чок чоруктү хуту деп аймактың кедергей өжээтен үзелдиг кижилериниң өөскүткени истелгелеп илерээн.

⊙ **БЕЛГРАД.** Югославияның Босния болгаш Герцеговина республиказынга мурнуку дыштаныр хүннерде турган немец политиктиг ажыллакчы Ханс Кошниктин амы-тынынче халдаашкын кылган. Босния хорваттарының полициязынга ажылдап турган элээн каш кижилер халдаашкынны кылганы истелгеден илерээн болгаш оларның иштинден сезиктиг кижилерни эткен воскресеньениң дүнезинде полиция тудуп хоругдаанын ДПА деп немец информация агентилели дыңнаткан.

⊙ **ВАШИНГТОН.** Американың Каттышкан Штаттарының президентизи Билл Клинтон бо айның төнтузунде Россияның Президентизи Борис Ельцин-биле дээди деннелге ужуражыр болгаш стратеттиг шаап халдаарының чепсектерин кызырар дугайында чаа эгелээшкинни кылыр болган турары АКШ-тың күрүне департаментизи медеглээн. Ядролуг чепсектиң 3.000 чедип дайынчы октарын узуткаарын америк президент Б. Клинтон аазавышаан ооң-биле холбаштыр стратеттиг шаап халдаарының чепсектерин узуткаар дугайында Россияның Президентизи-биле чугаалажыышкыннарны эгелээрин саналдаан.

⊙ **НЬЮ-ЙОРК.** Россияның болгаш АКШ-тың президентилериниң чоокку үеде дээди деннелге ужуражыышкыны америк хөй-ниитинин, ылангыя эксперттеринин улуг сонуургалын болдурган деп, «Нью-Йорк таймс» солун бижээн. «Россия-америк харылзаалар чеиишкинниг хөгжүп турар» деп, америк эксперт Дэвид Креймер медеглээн.

⊙ **БЕЛГРАД.** Босния сербилериниң парламентизинин даргазы Момчило Краишник хенертен медеглел кылган. Боснияда Сербия Республикага удур хемчеглер дугайында резолюцияны (доктаалды) Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук чөвүлели бир эвес хүлээп

«Шын» дугайында номчукчулар чугаалап тур

АЖЫЛЫМ-БИЛЕ ХОЛБАШКАН

Кызылга көдээ ажыл-агый техникумун дооскаш, амыдыралымны көдээ ажыл-агый-биле холбай бердим. «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң Чодураа салбырынга зоотехниктеп, бригадирлеп шаг болдум. Кара бажым көргүзе ажылдап чоруурум бо-дур. Бо үеним дургузунда ынак солунум «Шындан» черле чарылбайн келдим. Бажыңга номчуп четтикпейн барганымда, ону идиим хончузунга суп азы адаанналдаа аар чордум.

Эртип турар чылдың солунун бүрүн чагыдып алган мен. Келир чылдың солунун ам чагыдып алыр мен. Акша-шалың айтырыы көдээде дыка нарын. Бешалды ай дургузунда шалың албайн баргылаар-дыр бис. Ынчалза-даа солун чагыдар акшаны канчап-даа болза тыптынып, чартык чылдаа-даа чагыдылганы кылып аар чордувус. «Шын» үгле Тывада эвес, а харын делегейде болуп турар үүлдерни бодунуң арыннарынга чырыдып турар апарганы өөрүнчүг-дүр. Көдээнин ишчилериниң дугайында дыка хөй солун материалдарны оон номчуп болур. Ынчангаш ажылым, амыдыралым-биле холбашкан боорга, «Шынымга» ынак мен.

Анай-оол ХОВАЛЫГ.
«Чааты» совхоз

ДЕҢГЕ ӨСТҮМ

Ажыы-биле чугаалаарга, чаңгыс класс-даа дооспазын мен. Чайлаг школазынга шала-була өөренгеш, ада-немге дузалажып, тараа ажаан, мал кадарып чордум. 1936 чыл үүве ийин ол. Он бир харлыг-ла боор мен. Улуг улус «Шын» солунну аажок номчуп турар чораан. Мен база үжүглеп турзумза-турзумза, шуут алдык чок номчуптар апарган мен. Амга чедир хөөрежир, чугаалажыр солунум — «Шын» бо. Чоорту «Шын» солуннуң номчукчузу болурундан агыда, бижикчизи боза апарган мен. Эн ылаңгыя Сталин өлгенинин соонда Арыскан, Арыг-Үзүү, Белдир-Кежиин суурларның ажыл, амыдыралын удаа-дараа бижип турдум. Солунга бижээн материалдарым үнүп кээрге, иштимде өөрүүрүм аажок. Кады-кожа чурттап чораан чонум безин хүндүлээр апаар чорду. Шүгүмчүлепкен чамдык даргаларымна харын хыйыр-кылчаң эрткилээр. Айда алыр пенсиям эвээш-даа болза, «Шынны» чагыдып алырын хүлээлгем деп бодап чоруур мен.

Донгак КОНГАР.
Арыскан суур.

ЭККЕП БЕРБЕСТЕР-ДИР

Кызып-кызып солун чагыдып алырга, чогуур үезинде эккеп бербестер-дир. Бо чайын каш-даа катап ынчалды. Баштай шору чоруп турган үүве. Харын-даа «Шын» солунну неделяда беш катап ап, хүннүң чыгыы чаа медээлерни номчуп турдувус. Оон хенертен саазын чогундан солуннар үзүктелип эгелээн. Анаа сылдап, почта ажылдакчылары ам шуут «мойну чооннааш» туруп берген. Неделяда үш удаа солун келзе — экизи ол. Чыын каан бөлүк солуннарны «быттап» номчуур аргажок боор-дур. Чамдыкта түвексине бергеш, хей-ле чагыдып алган-дыр мен деп бодай-даа бергилээр-дир мен.

Шара ШИЛИМАА,
Шагаан-Арыг хоорайда пенсионер.

ҮЖҮГЛЕП ТУРГАШ...

Сүт-Хөл кожуунун Ишкии-Аксы суурга эге класстарга өөренип турумда, өөвүске «Шынны» баштадыр солун, сеткүүлдерни почтачы бо-ла эккээр үүве. Ачам оларны хумагалап оргаш, дугаар аайы-биле көктеп аар. Кышкы кежээлерде, амгы ышкаш электри чырыы — сайгылган бар эвес, үске деп кыпсын алыр бис. Ачамның караа ол имиске чырыкка солун номчуп ыдавас. «Шынны» көктешкизиинден адырып алгаш: «Номчуп бер, уруум» — деп диледр. Ол солунну алгаш, келдирлей-келдирлей үжүглеп номчуп-ла орар мен. Ачам мени далаштырбас. «Оожум номчу» — деп каар. Шак ынчаар кежээлерде солун номчуп тургаш, удаваанда кандыг-даа күженишкин чок, сааладып турар апарган мен. Школада үжүглээр эш-өөрүмнү шак ынчаар ажып барып дүшкеним ол. «Шын» ол хире ачылыг болган чоор. Ам бажыңывыста «Шын», «Тувинская правда», «Тываның аныяктары» баштады Тывада үнүп турар солуннарны догерезин чагыдып алган номчуп турар бис. Бо күзүн ол-ла солуннарывысты улай чагыдып алыр бис.

Десги ОНДАР.
Шагаан-Арыг хоорай.

ЧАРЫЛБАС ӨҢНҮҮМ

Чолаачы кижи олут орар эвес. Амыдыралының хөй кезиин дугуй кырынга эрттирер дизе хөөредиг эвес боор. Телевизор кайган орар чай-даа чок. Ынчангаш өөм ээзи рейс үнеримде-ле аъшчемниг борбак-сарбаам биле чаа солуннарны сумкалап каан болур. Ынчангаш солун, сеткүүлдер мээң доктаамал медээчилерим, чарылбас өңнүктерим апарган. Акша-төгериктиң саны көвейдаа болза үнези кудулаан бо үеде хөй эвес орулгалыг өгбүлелерге солун чагыдып алыры бергедээн. Бистин өгбүлевистин байдалы база нарын. Чамдыкта акша шуут чок-даа апарган болгулаар. Ынчалза-даа бо чылын «Шын», «Эне сөзү», «Тываның аныяктары», «Улуг-Хем» солуннарны чагыдып алган номчуп тур бис. Сентябрь, октябрь айларда ол-ла солуннарны 1995 чылдың улай чагыдып алырын шинтпирледивис.

Май-оол УГАНЗА.
Хоочун чолаачы.

Наадым сөөлүнде бодалдар

ӨГЛЕР. ӨРГҮН ЧОН

Хүрээ. «Кижи бажы кизирт; аът бажы көзүрт» — бо-ла бүгү бурун Тываны сагындырып келир. «Бурун» деп сөстү хөй машина-балгат, хурал-суглаа, оюн-концерт амгы үениң шынары-биле солуй кааптар.

.Амгы Тываның Чазаа чаартылга талазы-биле хөй ажылды кылып турар. Ооң бир чижээ, Наадым-дыр. Бо байырлал ажыл-ишчи чоннуң хей-аъдын көдүрер сорулгалыг, ол кымга-даа билдингир.

Эң эки малчыннарны машина-балгат, телевизор, яңзы-бүрү эт-сеш-биле шаңнап турары эки-ле чорду. Оюн-концерт оларны алган, хей-аъдын көдүрген.

Өг бүрүзү улуг даргадүжүметтерни манап, аъшчемниң дээжизин делген ажаанзыраан. Өгге кирген кижи аяк эрии ызырар — бурун езу. Бакылаптарыңга — эът-чем... Кириңер дээр кижи чок, ам капчаар, ыяткан қижи ыдып өлүрер дээн ышкаш, харын-даа кадайым кады чорбааны эки бооп-тур, ооп башка ол эмиглиг, аа өршээ, «Ом мани патни хом!» деп дарина номчуп, тейлээш, дедир үне бердим. Оон чоруткаш, өглер бакылаарындан ыяткаш, Тожунуң чадырын сонуургап көргеш, Таңды кожуун өөнүң чанынга ээртинип тур мен. Даргалар-даа келди, ак чем, хлеб-дус-биле оларны ырышоорлуг уткуп алдылар. Ынаар чалап киире бердилер.

Чурукчу, чогаалчы ийп эжишки бистер чудун чажыртынган ядыы кулдар дег, оларның кыйыынче үнгүлей берген бис. Эстеп орар аъттың ыдык челин, эрниң эрези чылгычының хей-аъдын чогаалдарывыска көдүрүп чораан боттарывыс бо үеде олудувус кудулаан. Харын-даа, оон тода чугаалаар чүве болза, этнограф эртемден Кенин-Лопсан безин эң эки өгну тодарадыр комиссияда чок, даргалар боттары-ла. Чоокта чүве, Иван Чамзоевич Салчак Наадым үезинде улуг блокнодун тудуп алган мурнакчы малчыннарны билбээнде-ле кыйыындан бүдүү сомнаан орар чүве. Ам ол бурганнаан, ооң кайгамчык портреттери—ында-мында довурак-доозунда.

Даш чопар оолдарның ажылдары даштыкы валютага барып болур дег, олар мүн-не кичээнгейде, а графиктер, өңнүг чуруктуң мастерлери бистер, шүлүкчүлер дег, база-ла олут-хүндүзү кудулаан.

ХҮРЕШ БИЛЕ ШҮЛҮК

Сөөлгү сөстү дедир домактаарга, — **күлүш.** Барыкла 15 чыл чыган ор, хүреш шоолуг көрүксевес апарган мен. Бурун тыва мөгениң езу-чурумунуң уттундуруп бар чыдары мээң сеткилсагыжымга дыка таарышпас.

Кайда-чүде Баян-Тала азы Улуг-Хемде хүреш мөөрейнге аът-биле шаңнаар дээр болза, демги-ле чемпионнар соонда чүк машиналыг, боттары чиик машиналыг мурнап чеде бээр. Ол суурга чаа-ла эъди тутчуп орган аныяк элээди оолдуң хей-аъды дидинмес, чааннар мени дөмей-ле базын каар деп бодалга алыскаш, өскээр будалыр...

Ынчангаш хүрешти мен бодум хуумда дыка даржылып көөр мен. Бо Наадымда моол оолду октап каарга, ону октаан кижини шаңнаксаан даргалар мурнун былаажып чарлаар черже чүктээн, чаржынчыг... Ужурунда болза ол шаңнал моожа салышкан кижилерниң аразынга хөйге чарлаттынмайн «көжеге артынга» болур ужурлуг.

Мөгениң онаан чеченмерген кижилер өрү кинскидип, чазап, чон караанга көдүрүп чораан.

Машина-балгатка хөй шаңнал чүдүрүп чоруур «начыннар», «арзылаңнар» деткикчи болуп, мөгениң оваадай онаан эң эки чазап шыдаар чеченнерни аңгы мөөрейден чарлап-даа тургаш шилип алыры чугула. Оон башка спорт даргаларының чугаадомаа орус, тыва сөстер-биле холушкан, дыка чевендир.

Мээң билирим республика Наадымы чергелиг хүрешке хоочун мөге Суур-оол Хүргүлекович Ондар бир эки чарлап, чазап болур. Улустуң чогаалчызы Монгуш Бора-Хөө оглу Кенин-Лопсан болза мырыңай тергиин, алгап, чазап болур. Спорт комитединиң даргалары шоолуг үүве эскербес боор чорду.

Аът, мөгениң ат-сураглыг йөрээлчилери хоомай эвес шаңналдыг турар ужурлуг.

Хүреш шүлүктү «хүлүп» албас ужурлуг. Шүлүк — сагыш-сеткилдиң урап эртинези, уктуг мөге — не-төөгүнүң сүлде-чаяаны.

Чоокта 70-80 чылдарда Моңгул-оол Биче-оол Ак-Талга аажок солун спорт музейлиг турган кижи, ол-ла бүгүнү уттуп болбас дээрим ол. Наадым үезинде портрет мастери Иван Салчакты ынчангаш сактып олурдум.

Моолга азы өске черге шылгараан мөгени кино көргүзүгге тырттырганып экран дамчыштыр суртаалдаары, опу төөгүге арттыраары күзенчиг. Черле ынчаш спорт делгиирин диргизери чугула. Спорт темазы-биле холбашкан уран чүүлдүң чамдык хевирлери бисте профессионал деңнелге көрдүнмээн. Чижээ, Тере-Хая ындында Сүт-Хөлче ажар артта девип турар «мөгелерни» имиртинде эң баштай көргеш улустар корга бээр. Салбаңнашкан узун холдар дээр агынга чиктии сүргей аза-чектер сагындырар...

Скульптура, ылап-ла, уран чүүл эртемниг чурукчунуң чогаалы. Анатомия езугаар хол, бут чаяаттынган хемчээлдиг болурундан аңгыда, мөгениң девиин, ылап-ла уран композицияга диргизин, ол черниң бүдүш байдалынга «кирер бижиир» болгай.

Сүт-Хөл шаандан тура ат-сураглыг мөгелер чурту деп солун идея бо ажылда чогуур деннелде боттанган.

Черле ынчаш, бот-тывынгыр сиилбилге өске чурттардан келген аалчыларга шала чованчыг апар чыдар. Мону шеглетпес болза хоржок. Баштайгы төлевилелди эргечагырга, архитектура черлеринге бадыладып ап турары эки.

ХӨӨКҮЙ ИВИНИ

Чүү-даа канчаар, сериин тайганың кем чок аның чүү кижи хилинчектеп каан чоор (!). Ымыраалыг Хем-Белдиринге болган Наадымга ол хөөкүйнүң хамаарылгазы чүл? Мөгени аът-биле шаңнап пат болган, ам чүгле ивиби-ле шаңнаваан үүве, ону мен шыдаайн дээн сеткилдиг бир-ле дарганың тенек бодалы-дыр. Соп чиир дээрге, эъди чажыг, мал кылыр дээрге, мында Өдүгенде ышкаш чаат, өвээнчи бар эвес. Анаа-ла хөөкүйну хилинчектеп?...

Боштуна бээр болза, олар Улуг-Хемни эштип кешкеш, Оо-Тайгазынче кылаштажып үне бээрлер.

Хөөкүй ивилер канчалчык ирги?...

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ.
Тываның алдарлыг чогаалчызы.

Бистиң ынак аввыс **Сендиң Намчыловна ООРЖАК** бо чылдың сентябрь айда 60 харлаар. Аввыска чүректин ханызындан изиг байырны чедирип, аңаа кан дег быжыг кадыкшылды, аас-кежиин күзевишаан, ооң чоок төрелдерин, эш-өөрүн, кудаларын 1994 чылдың сентябрь 23-те хүндүскүнүн бир шакта болур юбилей шайлалгазынче чалап тур-бис. Болур чери Аянгаты суур.

Аввыс Барыын-Хемчик кожуунну совхозтарынга ажылдап чораан, амгы үеде төрээн совхозунуң малчыны кижи, ол үш оолдун, үш кыстың төлептиг иези.

Уруглары, күдээлери, оолдары, кенээттери.

ЧОГААЛЧЫ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Бай-Хаак суурнуң уран үүл төвүнге шүлүкчү, журналист, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы А. Д. Арапчорнуң 70 харлаанынга тураскааткан ужуражылга болуп эрткен. Чогаалчы Эдуард Донгак шүлүкчүнүң ажыл-ишин чыылганнарга таныштырган.

Таңды кожуун чагырга-зының даргазының оралакчызы Ольга Кыргысовна Дамдын чогаалчыга байыр чедирип, чогаадыкчы ажылчорудулгазынга чедиишкиннерни, аас-кежикти, узун назынны күзээн.

Дараазында Бай-Хаак ортумак школазының тыва дыл болгаш чечен чогаал башкызы Мария Шимитовна Оюн болгаш ооң өөреникчилери шүлүкчүнүң шүлүктерин номчаан.

Алексей Дүгерович Арапчор чыылган чонга чылыг хүлээп алыышкын дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Чогаалчы-биле ужуражылгалар Межегей, Успенка школаларынга база болган.

ДҮЖҮТ ДЕЛГЕЛГЕЗИ

Межегей суурнуң херээженнер чөвүлели дүжүт байырлалын эрттирген. Аңаа Межегейниң кадыннары болгаш өөреникчилери киришкен. Ногаалар болгаш чечектер делгелгезин хөй чон көрген. Ында Межегей школазының өөреникчилери Наташа Середкинаның, Виктория Свинконуң «Күскү тоол» деп ажылын көрүкчүлер аажок сонуургаан. Олар дынядан кырган-аваның даштыкы овур-хевирин каттырынчыг тургускан. Башкылар Оксана Мунзуктуң «Күскү пейзаж», Зоя Ондарның «Күскү фантазия» деп ажылдары база үнелелди алган. Солун чүүлдер-ле хөй.

Жюри делгелгениң түннелин үндүрген. Чечектер делгелгезинге бирги черни харылзаа салбырының ажылдакчызы Алена Кочкина алган. Ийиги, үшкү черлерге Надежда Свечкова, Светлана Шавыраа төлептиг болганнар. Межегейниң кадыннары, авалары делгелгеге хөй ногаана салган. Маңаа шаңналдыг черлерни башкылар Оксана Мунзук, Анна Ускова, өөреникчилер Наташа Середкина, Виктория Свинко алганнар. Тиилекчилерге өртектиг бараанларны тывыскан.

Дүжүт байырлалының үезинде чамдык кижилер әртыжшылдыг продукциязын чыылганнарга саткан. Күш-ажылдың хоочуну В. К. Гаврилов тос литр сарыг үстү саткаш, өг-булезиниң бюджединге орулганы киирип алган. Дүжүттүң байырлалы эрттиреринге херээженнер чөвүлелиниң даргазы Лидия Селип-ооловна Теплоол улуг үлүүн киирген.

Маадыр-Хелин ОЮН.

Сүт-Хөлдүң Кара-Чыраадан

ПЕКАРНЯ

Хонукта-ла 400-500 кг хлеб-булочка кылыглары кылыр бичии пекарняны совхоз төвү Кара-Чыраада бажыңы, дериг-херекселдери-биле кады белеткеп кылып каан. Орта үш-ле кижи ажылдаар.

Чаа дүжүттүң тараазы-биле деңге бичежек пекарня ажылдап эгелээр болгаш совхозтуң ажылчыннарын чиик өртектиг, эки шынарлыг хлеб-биле хандырып эгелээр.

ОРАН-САВА ХЕРЕК

Чеже-ле сүт заводтарынга сүдүн дужаагаш, оон өртээн ай-айы-биле манап кээр боор, совхозтуң дирекциязы биче хемчээлдиг сүт хүлээп алыр пунктунуң бүгү дериг-херекселдерин садып эккелдирип алган. Ам чүгле ол бүгү дериг-херекселди тургузуп алыр бажың, оран-сава тывылбайн турар.

Болат-оол САЯЯ.

Тываның Россияга каттышканының 50 чылынга

Кызыл-Эник КУДАЖЫ,
Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы.

ТЫВЫЗЫМ—ТЫВАДА

(Төнчүзү. Эгези №№ 139, 141, 143-147 «Шында»).

Ураңгай чуртунуң Россия империязының колониязы апарганын маңаа тайылбырлаваска, кымга-даа хамаарышпас, бот-догуннаан ТАР-ның ССРЭ-ниң составынга чаңгыс кижиниң, тодаргайлаарга, «Тываның ажылчы арат чоннарының ынак баштыңчызы, изиг чүрээ, хан-дамыры» эш Токаның үзел-бодалы-биле, дорт ыйыышкыны-биле барык-ла чажыт киргенин ам тыва чон шупту билир. Ынчан үш күрүненің — ТАР-ның, РСФСР-ниң, ССРЭ-ниң конституциялары хажыттынган турган. Төөгү талазы-биле ындыг улуг харыысалгалыг херекке бүдүн чоннуң күзелчүткүлүн айтырбаан, амгы үениң дылы-биле чугаалаарга, бүгү улустуң референдумун эрттирбээн. Ону кылгандаа болза, чон дөмей-ле Совет Эвилелинге каттыжар дээш бадылаар турган. Ынчалза-даа референдумну эрттирип алгаш турган болза, ам чөрүлдээлер турбас ийик, улустуң бүрүн эргези кызагдаттырбаан деп бадыткаттынган турар ийик. Тываны Совет Эвилелиниң составынга киирип алыр дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1944 чылдың октябрьда үндүрген Чарлыының хоолгазын улгаттыргаш, Алдан маадыр аттыг мүзейде азып каан тур ышкажыл. Төөгүлүг Чарлыктың үстүнде «Төп парлалгага үндүрбес» деп бижип каанын кижи болганы эскербейн барып болур. Ол үү деп ындыг чажыт айтыышкын үүвел?

Тываның ийи томнуг, ону номчааш кижи каткызы кээр төөгүзүнүң номун ам чаартыр деп турар. (Кижи амытан бодунуң эрткен үезинден каткы-биле азы кочу-биле чарлып турар дээрзин Карл Маркстың чугаалааны черле аргажок шын). Ол талазы-биле тускай комиссия тургустунган, ооң кежигүннери бо үүлдерни шыны-биле чырыдар боор деп идегээр апаар.

Четпестер, часкыргылар, хажыдыышкынаар турган-даа бол. Кызылдың үндезилеттиңгери, Тываның Россияның хайгааралынга киргени, ТАР-ның ССРЭ-ниң составынга баттааганы бурунгаар деннилгелиг базымнар болган. Ону кым-даа маргылып шыдавас. Бистиң республикавыс эң ылаңгыя Совет эрге-чагырганың чылдарында экономикага, культурага, ооң иштинде литературага болгаш уран үүлге көскү чедишкиннерлиг болган. Ол база тодаргай барымдаа-дыр.

Тыва Республиканың Президентизи, Дээди Хуралы болгаш Чазаа кризистен уштуларының бүгү хемчеглерин ап турар деп бүзүрээр мен. Бо дээрге чаңгыс Тываның хуу херээ эвес болбайн аан. Ону бүгү Россияның хемчээли-биле комплекстиг шинтпирлээрин удуртукчулар билип турар дээрзин оларның сөөлгү үеде ап чорудуп турар хемчеглери бадыткан турар. Кажан Россия кризистен бүрүнүбиле уштуларга, үгле ынчан Тыва буурааашкынның аспаандан адырлыр. Оон оске орук чок. Бодум дугайты үгле ынчаар бодап турар мен.

Ынчалза-даа Тыва үгле Россияже көрүп алгаш орар дээни ол эвес. Тыва база хөделир ужурлуг. Үгле Тыва эвес, Россияның өске девискээрлери база. Күрүнеңиң үгле бажындан база эвес, адаандан база деңге хөделир ужурлуг. Маңаа хамааты кижи бүрүзү, коллективтер, организациялар, хоорайларда болгаш кодээде бүдүргүлгелер, колхозтар болгаш совхозтар, тараачын болгаш арат ажыл-агыйлар, кооперативтер, акционерлиг ниитилелдер шупту хамааржыр. Рынок ам-даа тайгактавышаан, ол күрүне холунче орулга киирбейн турар. Мооң ужурундан шалың төлээр акша чедишпейн турар.

Бо чылдың май 16-да Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин Тыва Республиканың девискээрин Кыдыкы Соңгу чүктүү районнарынга болгаш аңаа деңнешпирген черлерге хамаарыштырар дугайында Чарлыкка ат салган. Ада сагыш салыышкыны үгле социализм үезинде турган дээр болза, ышнга дүүшпейн баар, мону ылап-ла ынчаар билир херек. Бо дээрге үгле экономиктиг эвес, улуг социал ужур-утказлыг документ болур.

Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыында шинтпирлеттинген айтырыгны Тываның чону он-оон үр чылларда манап келген. Бо бистиң Президентивистиң база куженишкиниг ажылдаанының түңнели-дир. «Алдарлыг улуг башкы» Токаның безин кылып чадап каан ажылын Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак шыдапкан-дыр деп чугаалаарындан чалдаңмас мен.

Амыдыралы ужур-дузалыг бижикти хүлээп алганы-биле Тываның ажылчы чоннары Россияның Президентизинге база ол ышкаш Тыва Республиканың Президентизинге, Дээди Хуралынга болгаш Чазаанга өөрүп четтиргенин илередип, оларга улуг-улуг чедиишкиннерни үзүп турлар деп чугаалапсымза, черле чазыг чок деп бодаар мен.

1994 чылдың июньнуң ортаа үезинде Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельциниң Тыва Республиканга ажыл-херекчи албан езузу-биле кээн чораанын бистиң төөгүвүске бирги чергениң улуг болуушкуну деп санаар херек. Тываның эрткен оруу үүс-үүс чылдар-биле сапаттынар. Ынча үе-шагның дургузунда Улуг-Хемниң бажынга Чиңгис-Хаан-даа, Орустуң Ак-Хаанны-даа, Ленин, Сталин, Хрущев, Брежнев, Андропов, Черненко, Горбачевдаа ис базын көрбээн.

Б. Н. Ельцин Россия күрүнезиниң баштыңы апаарга, Тываның чону ону Г. Ч. Ширшин баштаан коммунист партократтарның салдары-биле чигзиниглиг хүлээп алган турган. Ооң тодаргай херечизи болза, 1990 чылда Россияга президент соңгулдаларынга Тываның Б. Н. Ельцинге удур бадылааны болур. Ол дээрге СЭКП-ге согур бүзүрелдиң хайы-дыр дээрзин ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак хүндүлүг аалчыны хүлээп ап тура кончуг шын чугаалаан. Ооң кадындан Россияның Президентизи кара сагыштыг эвес кижи-дир деп, бистиң Президентивис база чөптүг дөмдеглээн.

Бүгү делегейниң эң улуг күрүнелериниң бирээзи — Россия Федерациязының баштыңының Тыва Республикага чедип келгени, ооң чону-биле, удуртукчулары-биле ужуражканы, каас-чараш чуртун, бойдус-байлаан көргени, эртебурунгу болгаш амгы культуразы-биле танышканы чамдык кижилерге, шынап-ла, баажызы чок тывызык ышкаш болган.

Чарлаалар

АВТОМОБИЛЬДЕР, АРТЫК КЕЗЕКТЕР

«Сибирь транссервис» акционер ниитилел, «К. Т. С.» деп садыг бажыңы, заводтарның тускай төлээлекчилери Минусинск хоорайда складтан дараазында автомобильдерни болгаш оларның артык кезектерин садып турар:

— Горький автозаводтуң автомобильдери: ГАЗ-3307 (шасси, кыры ажык автомашиналар, самосвалдар болгаш оон-даа өске), ГАЗ-3302, ГАЗ-31029 («Волга»), АМО, ЗИЛ, ЗИЛ-433362 автомобильдер;

— авторезиналар (Нижнекамскиге, Красноярскиге бүдүрген): 6.15×13, ЗАЗ, ВАЗ автомашиналарга, 240×508, р—ГАЗ, ПАЗ, КАВЗ, 6.45×13—ВАЗ, М-412, 260×508 КАМАЗ, ЗИЛ, 165×70 р/13—ВАЗ 14.00×18 — Урал, 12.00×18—ГАЗ-66, ЗИЛ-157, 3.50×18 болгаш 3.75×19—ИЖ, Урал мотоциклдерге;

— ГАЗ-53, 3307 автомашиналарга яңзы-бүрү артык кезектер, ГАЗ-43014 автомашиналарга моторлар болгаш өске-даа артык кезектер, ЗИЛ-4314 автомашиналарга кабиналар болгаш оон-даа өске артык кезектер, КАМАЗ-тың моторлары, КАМАЗ-740 автомашинаның капитал септелгеден чаа үнген моторлары.

Төлевирни сапажып алырының хевири яңзы-бүрү: туда-даа, шилчилге-биле-даа.

Минусинск хоорайга келиринче бүгү хереглекчилерни чалап тур. **АДРЕЗИ:** Минусинск хоорай, хады эзим кыйыында Минусинск-Кызыл оруунуң чанында, а/я 33, «АТАП» акционер ниитилел (мурнунда ону автобааза-11 деп адап турган), телефоннары **2-02-24, 64-6-85.**

ХУУ БАЖЫҢ САДЫП ТУР БИС

Кызыл хоорайда 3 өрээл хуу бажың садып тур бис. Хериминиң иштинде чунар-бажын, погреб, өске-даа дузалал тудуглар, огород, тарыттынган кат-чимис база бар. Айтырыг тургузуп кээр адрес: Кызыл хоорай, Декабристер кудумчузу, бажың 16-2.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Чаа Одсон» 9.30, 11.10, 12.50, 14.30, 16.10, 17.50, 19.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Мурнуу эрик кыры» 10.00, 12.00, 14.00, 16.30, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Димирээшкин» 14.00 16.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Альфонс» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак кырган-ачавыс, ачавыс, акывыс Матпа Сумбуевич Хомушкунун озал-ондакка таварышкаш, хенертен мочээни-биле ону сөөлгү орукче үдежип, бистиң кажыыдалывысты деңге үлешкен Тыва Республиканың Президентизинге, республиканың Дээди Хуралынын Даргазынга, Кызыл хоорай чагырга-зынга, Культура, социал камгалал, кадык камгалал яамыларынын, республиканың спорт комитединиң, телерадио компаниянын, санэпидхайгаарал төвүнүң, Тываның ном үндүрер черинин, ажаалга Синкызынын ажылдакчыларынга болгаш бүгү-ле эш-өөрүвүске четтиргенивисти илереттивис.

Кадайы, уруглары, төрелдери.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000 — АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ. ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор Э. Ф. ЧАЛАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнун оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57 очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунун чанында парлалганын, медээлернин хостуг чоруун камгалаар галазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалдарнын авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барын болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа тыннадылары дээш авторлар боттары харыысалгалыг

Тыва Республиканын Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединин типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 14.585. Индекс 54240. Чагыг № 35—208.

ОРУУ, СҮТ ДЕГ, АРЫГ БОЛЗУН

Мен 1968 чылда күзүн Хөр-Тайга школазынга киргеи класска өөренип кирген мен. Баштайгы башкым Бичии-Уруг Лопсановна Ондар үүве. Бо күзүн мээң ол амыдыралче эге базымны изеп берген школам 55 чыл оюн демдеглеп эрттирип турарын солун, сеткүүлдерден номчааш аажок өөрдүм, сагыш-сеткилимге хөй-ле үүлдер киргиледи.

Кижи кажан-даа, кайы хире-даа чурттап чорааш, бодунуң төрээн иезин, төрээн чуртун, баштайгы школазын, эргим ынак башкыларын черле утпас боор үүве-дир. Ынчангаш мээң ол чашкы шаамда башкыларым Бичии-Уруг Лопсановна, Седип Шожаповна, Мария Ангыраковна, Тамара Белек-ооловна сугларнын мөзүлүг аажы-чаңы каракка чуруттунуп, чагыг-сөзү кулакка чаңгыланып келгилээр-дир. Бичии уругларны эдертип алгаш экскурсияладып, арыг агаарга солун оюннарны ойнадырга аажок амыраап, башкыларывыска оргаланып, чоргаарланып чораан бис ийин.

Ынчан мен интернатка 5 класска чедир өөренгеш, ам бодап олурарымга, кончуг-ла эки азырап-өстүрүп турар боор үүве. Интернаттың арыг-силии-даа аажок. Дүнеки, хүндүскү няня угбайларнын бичии бистерни карактап, дузалажып чораанын утпайн сактып чор мен. Оон аразында Хорлуу угбайны аажок-ла сактыр-дыр мен.

Ол-ла чылдарда экипи, бакты деңге үлежип чораан чаңгыс классчыларымны каяадаа чорааш, улус-чон дамчыштыр аажок сонуургап айтырып чоруур-дур мен. Оларның аразында улуска ачы-буянын көргүзүп чоруур эмчилер, башкылар-даа бар, анаа-даа ажылчын эш-өөрүм бар-дыр. Бо үеде бо материалды бижип оргаш, эш-өөрүм силерни болгаш башкыларымны сактып келиримге, эрткен чашкы үевис эглип келген ышкаш апаардыр.

Школамнын юбилейин таварыштыр, мээн эш-өөрүмге, ынак башкыларымга черге чедир мөгейип, аас-кежикти, кан дег кадыкшылды, ак-көк дээрни күзеп каайн. Школамнын оруу, сүт дег, ак болзунам! Өршээ!

Лариса БИЛИКПЕН.
Каа-Хем кожуун, Бүрен-Хем суур.